

Doç. Dr. Bekir KARLIĞA

İBN SİNA'NIN ŞİMDİYE KADAR
BİLİNMİYEN
YENİ BİR AHLÂK RİSÂLESİ

(Bu araştırma, Atatürk Kültür ve Tarih Kurumu Yayınları'ndan
ERDEM Dergisi'nde neşredilmek üzere hazırlanmıştır.)

Bilindiği gibi, İbn Sînâ'nın hayatından bahseden çok önemli bir belge; bir kısmı bizzât kendisi tarafından dikte ettirmiş ve bir kısmı da onun sâdik öğrencisi Ebu Ubeyd el-Cüzcânî tarafından yazılan bir metin halinde günümüze ulaşmıştır. Bu metin müstakil yazmalar halinde dünyanın çeşitli kütüphânelerinde bugüne deðin muhâfaza edildiği gibi, klasik İslâm felsefesi kaynaklarından üçü tarafından da kısmen aynı, kısmen farklı biçimde aktarilarak günümüze ulaştırılmıştır. Bu metnin aktarıldığı kaynaklar şunlardır:

1- Zahîruddîn ibn Funduk el-Beyhakî (Öl. 565 / 1170) ünlü düşünür Sicistânî'nin (XI. yy.) Sîvânu'l-Hikme isimli eserinin zeyli olarak kaleme almış olduğu Tetimme Sîvânu'l-Hikme'de İbn Sînâ'nın hayatını ve eserini oldukça geniş biçimde ve bir başka kiþinin aðzından naklen anlatmaktadır.⁹

2-İbnu'l-Kiftî (Öl. 646 / 1248), İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ isimli eserinde filozofun hayatını kısmen kendi kaleminden, kısmen de Ebu Ubeyd el-Cüzcânî'nin kaleminden nakletmektedir.¹⁰

3-İbn ebî Useybîa (Öl. 668 /1270) da Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etibbâ isimli eserinde İbnu'l-Kiftî'nin metnini- biraz daha-geniş ve farklı ifâdelerle aktarmakta ve her iki kaynaka bulunmayan geniş bir eserler listesi vermektedir.¹¹

İste bu kaynaklar karşılaştırıldığında İbn Sînâ'nın eserlerinin sayısının üç ayrı liste halinde aktarıldığı görülmektedir. İbnu'l-Kiftî'nin rivâyetinde Cüzcânî'den naklen yaklaşık 45 eserin adı verilirken, Beyhakî ve İbn ebî Useybîa'da 115 civârında eserin adı kaydedilmektedir. Diger tarafdan Ayasofya 4849 nolu mecmâa içerisinde yer alan es-Sîretu'l-Felsefiyye nüshasında 145 civârında eserin adı zikredilmektedir.¹² Buna muâbil modern çalışmalarda filozofa âidiyyeti kesin gözüyle bakılan 131, şüpheli olanlarla birlikte ise 242 eser tespit edilmiştir.¹³ Hattâ filozofun hayatına ilişkin farsça kaleme alınmış olan bir çalışmada 456 eser adı verilmektedir.¹⁴

9-Zahîruddîn ibn Funduk el-Beyhakî, Tetimme Sîvânu'l-Hikme (Neşr., Muhammed Kurd Alî, 38-61), Dîmask-1976

10-İbnu'l-Kiftî, İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ, 268-278

11-İbn Ebî Useybîa, Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etibbâ, 437-459 (Neşr., Nizâr Rîzâ)

12-Sîretü'l-Şeyh er-Reis, Ayasofya, 4849, Vr.,

13-Osman Ergin, İbn Sînâ Bibliografsyasi, İstanbul-1959; Yahyâ Mehdevî, Müellefât-ı İbn Sînâ, Tahran-1322

14 -Saîd Nefîsi, Zendegî'vu kâr'u endîse'vu rûzîgâr Pûr Sînâ, 9-27, Tahran-1333

İmdi, bu listelerin hepsinde de İbn Sînâ'nın Ahlâk risâlesinin adı geçmektedir. Ancak ne eserin yazılış tarihi ve ne de muhtevâsi hakkında herhangi bir açıklayıcı bilgiye rastlanmamaktadır. Dünya kütüphânelerinde yaklaşık 35 nüshası bulunan bu eserin 15 nüshası İstanbul kütüphânelerindedir. Biz; İstanbul'da bulunan nüshalarla matbû nüshalar üzerinde çalışabildik. Muhyiddîn Sabîrî neşrine 13 sayfadan oluşan (191-203) bu risâlenin yarısından sonrasında (197 -203) Fârâbî'nin et-Tenbîhu alâ Sebil'is-Sâ'âde (190-208) ile, İbn Sînâ'nın el-Hidâye ve eş-Şifâ isimli eserlerinin İlâhiyyât bölümünden (429-430) alınmış bazı pasajlardan meydana geldiğini tespit ettik.¹⁵

Ne var ki bu riâlenin içinde yeraldığı mecmûaların İstanbul ve Kâhire baskılarda "Ahlâk risâlesi" diye basılan bölüm ile "Ahd" risâlesi diye basılan bölüm birbiri içine girmiştir.¹⁶

15 -Bilâhere neşredeceğimiz el-Birur ve'l-Îsm başlıklı makâleye bakınız..

16-Tis'u Resâlî içinde 9. risâle olarak 152-156 sayfalar arasında yer alan "el-Ahlâk" risâlesinin baştan 154. sayfanın 9. satırının ilk kelimesine kadar olan kusum "el-Ahlâk" risâlesi, burdan sona kadar olan kısmı da "el-Ahd" risâlesidir. Tis'u Resâlî içinde 8. risâle olarak 142-151 sayfaları arasında yer alan "el-Ahd" risâlesinin 143. sayfanın 2. satırının yarısına kadar olan kısmı "el-Ahd" risâlesi geriye kalan kısmı (143-151) ise "el-Ahlâk" risâlesidir. Nitekim 1895 yılında Tahrân'da basılan Sadreddîn eş-Şirâzî'nin "el-Hidâyetü'l-Esriyye" şerbinin kenarındaki baskında, esâs alınan nüsha farkı olduğu için bu yanlışlık düzeltülmüştür. Ancak İstanbul ve Kâhire nüshaları daha yaygın olduğu için bu hatâ olduğu gibi kabullenerek düşünüre mál edilmiştir. Dikkatli bir okuyucunun rahathâlka farkına varabileceği bu durum ne yazık ki adı geçen mecmâanın nâşirleri tarafından farkdedilememiş, bu durumu gören Muhyiddîn Sabîrî, kendi neşrine söyle bir not düşmekten kendini alamamıştır: "Okuyucu görecektir ki, biz eş-Şeyh er-Reis'in dâha önce neşredilmiş bulunan bu iki risâlesini (el-Ahlâk ve el-Ahd) yeniden neşrediyoruz. Başkaları bizden önce onları bir mecmâa içerisinde neşretmemiþlerdi. Belki de: Niçin, önceeki neşirler bu neşri gereksiz kılımıþormu? diye sorulabilir. Bu sorunun cevâbi, önceeki neşrin zâten bizim yeniden neşir azmimizi pekiştidiðidir. Bu hüküm herne kadar garîb işe de"sebep belirince şâşkînlik gider"Bu durum pek gizli kapalı bir hal de değildir. Zîrâ gerek Misr diýârında gerekse diger yerlerde basılan bu iki risâlenin nüshalarına baktığımızda bunlar arasında farklılıklar bulunduğuunu görüyoruz. En doğru ve sahî olanı bulmak üzere çaba sarfettiğimizde-ne yazık ki- bizden önce bu iki risâleyi neşredenlerin gerçekten kötü davranışlarını, iki risâleyi birbirine katip karıştırıklarını veya aksının vârid olduğunu görüyoruz. Basîret sahibi herkes bilir ki; ahlâk konularının açıklanmasıyla, kiþinin Allah'a verdiði ahdin anlatılması aynı şey degildir. (Muhyiddîn Sabîrî, Mecmîatü'r-Resâlî, 208-209) Ne var ki Muhyiddîn Sabîrî neşri dâha sonra bu risâleyi neşredecek olan Abdülemîn Şemseddîn ve Maâid Fahrî tarafından görülmemiþtir. Şemseddîn el-Hidâyetü'l-Esriyye neşrine dayanarak bu hatâyi düzeltip yeni edisyonu hazırlarken, (el-Mezhebu't-Terbevi inde İbn Sînâ, 369-377) Mâcid Fahrî bu yanlışlığı devâm ettirerek

İBN SİNÂ'NIN ŞİMDİYE KADAR BİLİNMİYEN YENİ BİR AHLÂK RİSÂLESİ

İbn Sînâ'nın şimdîye kadar en az incelenen yanlarından birisi de ahlâkla ilişkin görüşleridir. Genellikle onun ahlâk felsefesinin çok zayıf olduğu, hattâ bir küçük risâlesinin dışında ahlâk problemine ya hiç temâs etmediği veya irâde hürriyetinden sözederken kısa temâslarla yetindiği kabûl edilir.¹

Ancak felsefenin tüm problemleriyle yakından ilgilenen İbn Sînâ gibi bir filozofun, ahlâk problemiyle ilgilenmemiş olması normal olmaya gerekir. Öyle sanıyoruz ki İbn Sînâ'nın ahlâkçı tarafı, onun diğer alanlardaki başarısıyla denk bir düzeye olmadığı için genellikle araştırmalar tarafından ihmâle uğramış ve bu nedenle de ahlâk alanında eser vermediği zannı büyük bir araştırmacı topluluğu tarafından tekrârlanıp durmuştur. Biz bu kanının gerçeği yansıtmadığını, İbn Sînâ'nın bu alandaki eserlerini değerlendirecek göstermeye çalışacağız.

1 - İbn Sînâ'nın Ahlâka Dâir Eserleri :

Bilindiği gibi İbn Sînâ, ahlâk problemini başta eş-Şifâ olmak üzere öteki eserlerinde nisbeten kısa ve daha çok irâde ve sorumluluk - özellikle de ölümden sonraki sorumluluk - konularını açıklarken ele almaktadır.² Nitekim düşünür ahlâk konusunda müstakil eserler de kaleme almıştır ki şimdîye kadar bunlardan sâdece iki tânesi bilinmekte idi üçüncüsü ise bilinmiyordu. Yalnızca bir tek eser olduğunu sandığımız ahlâkla ilişkin risâlesi iki ayrı eser olarak kabûl edilmiş ve bunun da birisi gecen asrin sonlarından beri yanlışlarla dolu olarak neşredilmiş (matbû', Risâletü'l-Ahlâk), digeri de yakın zamanda fakat edisyon kritiği yapılmaksızın neşredilmiştir (el-Birru ve'l-İsm). Gerek bu makâlemizde ve gerekse bunu takiben neşretmeyi düşündüğümüz el-Birru ve'l-İsm'i konu alan makâlede görüleceği gibi, bu iki risâle birbirinin devâmu olan tek bir risâledir ve adı da el-Birru ve'l-İsm fil-Ahlâk'tur. Kaynaklarda bahis mevzûu edilen ahlâk risâlesi ise bizim bulup neşretmekte

1-Mâcid Fahrî, el-Fikru'l-Ahlâkiyyu'l-Arabi, II, 147

2-Bkz., İbn Sînâ, eş-Şifâ, ilâhiyyât, 414 vd., en-Necât, 320 vd., el-işârât ve'l-Tenbihât, 749 vd., el-Mebdeu ve'l-Mâ'ad, 91 vd.

olduğumuz bu risâledir. İbn Sînâ'nın ahlâka ilişkin kaleme aldığı üçüncü eser ise ahlâkî unsurları ağır basan kendi kendine vermiş olduğu ahdi konu edinen Risâle fi'l-Ahd'dir. Biz, önce bu eserleriyle ilgili değerlendirmemeler yapacak, sonra da yeni bulduğumuz ahlâk risâlesini inceleyeceğiz.

a - Matbû Ahlâk Risâlesi :

1890 (1298) yılında İstanbul'da İbn Sînâ'nın 9 adet eseri birarada "Tis'u Resâil fi'l-Hikmeti ve'l-Tabîyyât" başlığı altında bir mecmâa içerisinde yayınlanmıştır.³ Bu mecmâanın 9. risâlesi "fi İlmi'l-Ahlâk" adını taşıyordu. Aynı mecmâa 1908 (1326) yılında Kâhire'de tekrâr basıldı.⁴ Ne var ki her iki baskında da Ahlâk risâlesi ile Ahd risâlesi birbirine karıştırılmıştı.⁵ Anılan risâle 1895 (1313) yılında Tahrân'da Sadreddîn Şîrâzî'nin (Öl. 1641) "Şerhu'l-Hidâyeti'l-Eşriyye" isimli eserinin kenârında ve orijinaline uygun olarak neşredildi.⁶ 1910 (1328)da aynı risâle Muyiddîn Sabrî tarafından neşredilen bir mecmâa içerisinde 6. risâle olarak yayınlandı.⁷ Son olarak ta 1988 yılında Abdûlemîr Z. Şemseddîn tarafından İbn Sînâ'nın eğitimle ilgili yazılarının toplanıp değerlendirildiği el-Mezhebu't-Terbevi inde İbn Sînâ isimli eserin içinde 12. risâle olarak neşredildi.⁸ Fakat bu neşirlerin hiçbirisi kritikli neşir değildi. Eserin gerçekten İbn Sînâ'nın kaynaklarda sözü edilen Ahlâk risâlesi mi, yoksa eserlerinden herhangi birisinden alınmış bir bölüm mü olduğu belirtilmiyordu. Daha sonraki naşırler eserin bu cephesi üzerinde hemen hemen hiç durmamışlar, sâdece "Tis'u Resâil" içindeki baskının yanlış ve karıştırılmış olduğunu tespit etmekle yetinmişlerdi.

Biz, konuya açıklık getirmek üzere öncelikle gerek İbn Sînâ'nın kendi eserlerindeki atıfları, gerekse onun hayatından söz eden kaynaklardaki bilgileri değerlendirerek bir yandan eserlerin İbn Sînâ'ya âidiyetini, diğer yandan da muhtevâlarını tartışma konusu yapacağız.

3-Matbaatu'l-Cevâib, Konstantiniyye, 1298, Osman Ergin, İbn Sînâ Bibliografyası, 131

4- Tis'u Resâil fi'l-Hikmeti ve'l-Tabîyyât, Te'lîfu's-Şeyh er-Reîs Ebu Alî el-Huseyn ibn Abdullah ibn Sînâ ala nafakati Emîn Hindîyye. Matbaatu Hindîyye, Misir-1326/1908

5- Biz bu hususu el-Birru ve'l-İsm risâlesinin neşrine detaylı olarak göstereceğiz.

6- Sadreddîn eş-Şîrâzî, Şerhu'l-Hidâyeti'l-Eşriyye, Tahran, 1313

7- Muhyiddîn Sabrî el-Kânnîşkânî, Mecmûatu'r-Resâil, 191-203, Kâhire-1328

8-Abûlemîr Z. Şemseddîn, el-Mezhebu't-Terbevi inde İbn Sînâ, (369-377), Beyrut-1988

Eserin muhtevâsına gelince; nefsinin fazilet ve rezileterini bilmek isteyen ve böylece dünyevî ve uhrevî mutluluğu elde etmeye çalışan kimseñin İhsâu'l-Ulûm kitaplarında belirtildiği şekilde nazaf gücünü olgunlaştırmak temeli iffet, şecâat, hikmet ve adâlet olan fazileteri elde ederek, bunların karşıtı olan rezileterden kaçınarak amelî gücünü tamamlaması gerekti bildirilmekte ve sonra bu dört fazilet ile karşıtı olan rezileter sıralanmaktadır. Müteâkiben iffet, kanâat, cömertlik, kahramanlık, sabır, hilm, göğüs, genişliği (Sia'tu's-Sadr=Rahbu'z-Zirâ'), sır saklamak, ilim, beyân, fitnat, duyarlılık (Cevdetü'l-Hiss), görüste isâbet, karârlılık (hazm), doğruluk, vefâ, rahmet, hayâ, himmetin ululuğu ('zamu'l-Himme), güzel ahid, ahdin korunması, tevâzu' gibi kavramları açıklamakta, sonra faziletle reziletin orta noktasını anlatmakta ve bu kavramları orta nokta teorisine göre yeniden değerlendirmektedir. Bundan sonra iyi ve kötü davranışların doğuştan mı, yoksa sonradan mı elde edildiği konusunu yeraldığı ve Fârâbî'nin et-Tembîhu alâ Sebîli's-Sâ'âde isimli asarinden iktibâs edilen kısım başlamakta ve risâlenin sonuna kadar bu bölüm devâm etmektedir. Fârâbî'den alınan bölüm 197. sayfadan başlayıp 203. sayfaya kadar sürdürmektedir. Fakat burada dikkat çekici nokta, 199. sayfanın başından itibâren -az sonra degeneceğimiz gibi- el-Birru ve'l-İsm isimli risâlenin başlangıç kısmı yer almaktır ve yaklaşık 6 sayfalık bir kısım aynıyla iktibâs edilmektedir. Matbû Ahlâk risâlesi hakkındaki nihâî görüşümüzü el-Birru ve'l-İsm isimli risâleyi inceledikten sonra belirtmeye çalışalım.

risâleyi iktibâs etmektedir. (Mâcid Fahrî, el-Fikrû'l-Ahlâkiyyu'l-Arabi, 148-149)

Biz daha başlangıçta bu durumun farkına varmış ve yanlığının bir matbaa hatâsından kaynaklandığını sanmıştık. Fakat eserin manûskrîlerini inceleyince bu yanlığının eskiden beri varolduğunu gördük. Nitekim risâlenin İstanbul kütüphânelerinde bulunan 15 civârındaki nûshalarından Râğıbpaşa, 1483; Nûruosmaniye, 4894; Üniversite, 4754; Köprülü, 869 nolu nûshâlarda iki eser kışman birbirine karıştırılmıştır. Bunlardan Üniversite, 4654 nolu nûsha bir cilt hatâsı gibi gözüküyor da diğerlerinin istinsâh hatâsı olduğu anlaşılmaktadır. Araştırmamız esnasında Tis'u Resâil nesîrlereindeki karışıklığın hiçbir değişikliğe uğramadan aynıyla Köprülü 869 nolu nûshada yeraldığını gördük. Bunun üzerine yaptığımız karşılaşmadı ilk İstanbul baskısının bu nûshadan alındığını tespit etti. Ömer ibn Sirâceddin tarafından 1049 (1639) yılında istinsâh edilmiş bulunan bu nûshadaki hatâların aynıyla matbû nûshada tekrârlandığı gibi, neşredilen eserlerin isimleri, sıraları ve sayısı da aynı idi. Ayrıca bu nûshanın son kısmında kim tarafından yazıldığı bilinmeyen Aristoteles'in eserlerinin anlamlı konusundaki bir ek açıklama da aynıyla Tis'u Resâil baskısında yer almaktı idi.

b-el-Birru ve'l-İsm

İbn Sâñâ'nın hayatından bahseden kaynakların ittifâkla belirttiklerine göre; düşünür, gençlik yıllarında 21-22 yaşında iken Ebubekr el-Berkî denilen Harizmî bir fâikh'in isteği üzerine onun için 2 cilt hâlinde el-Birru ve'l-İsm adında bir eser yazmıştır.¹⁷ İbn Funduk el-Beyhakî bu eseri 544 (1149) yılında Serâhs'ta Muhammed el-Hâriâan'ın yanında gördüğünü bildirmektedir.¹⁸

17-Nitekim İbn Sina'nın hayatı hikâyeyinin yeraldığı metinde şöyle denilmektedir: "Çevremde ebû'l-Hasan el-Arûzîdiye bir adamvardı, kendisi için bu ilimde derli toplu bir kitap tasnîf etmemi istedî, ben de onun için el-Mecmû'u yazdım ve buna onun adını (el-Hikmetü'l-Arûzîyye) verdim. Orada riyâziyye ilmi müstesnâ diger ilimlerden de söz ettim ve ben, o sırada yirbirimde idim. Yine o esnâda çevremde kendisine ebû Bekr el-Berkî denilen, Harizmî doğumlû, fâikh ruhlu, fikih, tefsîr ve zâhde yûnelmîz, bu ilimlere meyyâl bir kişi vardı. Benden kitapların şerhini istedî, ben de onun için yaklaşık 20 cild halinde el-Hâsilü'l-Mâhsûl'u tasnîf ettim. Ve yine onun için ahlâk konusunda el-Birru ve'l-İsm (el-Birru ve'l-İsm fi'l-Ahlâk) adımı verdigim bir kitap tasnîf ettim. Bu iki kitap sâdece onun yanında bulunmaktadır. Çunku o, bunları istinsâh edilmek üzere kimseye ödenç vermemiştir." Aynı metnin düşündürün eserlerinin listesinin verildiği, Cûzcânî tarafından kaleme alınmış olan kısmında da bu eserin ismi 3. veya 4. sırada yer almaktadır. Nitekim Cûzcânî de şöyle demektedir: "el-Birru ve'l-İsm kitabı. Onu da yine bu fâikh (Ebubekr el-Berkî) için yazmıştır. Ahlak konusunda olup 2 ciltir."

18-Beyhakî'nın Tetimme Sîvânu'l-Hikme isimli eserinde ve otobiografisinin bazı nûshalarında meselâ 4849, 3a (17-19)-ki bu nûshanan sonundaki kayıddan 661/1268 yılında istinsâh edildiği anlaşılmaktadır. - ; Ayasofya, 4852, 21-23, Bu nûshanan 727/1326 yılında istinsâh edilmiş olduğu İbdeki kayıddan anlaşılmaktadır. Ne var ki İbn Sînâ'nın eserlerinin bibliyografyasını hazırlayan Anawâtî, yanlışlıkla bu nûshanan IX/XV. asırda istinsâh edildiğini belirtirken, es-Siretu'l-Felsefiyye'yi neşre hazırlayan E. Gohlman (A. g. e., 3) da VII/XIII asırda istinsâh edilmiş olduğunu bildirmektedir.] bu husus şöyle ifade edilmektedir: "Ve onun için (Ebubekr el-Berkî) ahlâk konusunda bir kitap tasnîf etti ve buna el-Birru ve'l-İsm adını verdi ki ben onu 544 yılında Serâhs'ta imâm Muhammed el-Hârisân es-Serâhsî'nin yanında gördüm. Kötü ve mukarraf Aşım Efendi'nin belirttiğine göre bu kelime, "yazımı pek ince ve hrde yazınak ma'nâsınaadır ki istihräci asır olur. " anlamusuna gelmektedir. Aşım, Kâmûs, III, 109] bir yazı ileydi. " (Beyhakî, Tetimme Sîvânu'l-Hikme, 44)

Ayasofya, 4849 nolu manûskrîde oe adı belli olmayan bir şahis; dostlarının kendisinden, İbn Sînâ'nın durumundan sözlemesini istemeleri üzerine kaleme aldığı belirttiği ve üçüncü şahis zamîriyle anlattığı İbn Sînâ biyografisinde ise Beyhakî'nın ifadesine benzemekle beraber bazı küçük farklılıklarla şöyle denilmektedir: " Ve onun için (Ebubekr el-Berkî için) ahlâka dâir bir kitap tasnîf etti ve buna el-Birru ve'l-İsm adını verdi. Tetimme'nin sahibi der ki (Beyhakî) : "Ben bu kitâbı Muhammed el-Hârisân

Bildiğimiz kadariyla el-Birru ve'l-İsm'in ancak 8 nüshası günümüze ulaşmıştır ve bunların hepsi de bir şans eseri olarak İstanbul kütüphanelerinde bulunmaktadır.¹⁹ Biz bu nüshalarla ilgili değerlendirmemizi bir başka makâleye bırakarak konumuzu ışık tutacak noktaları tespit etmeye yetinelim:

el-Birru ve'l-İsm'in elimizde bulunan en eski yazma nüshası Üniversite, 4711 nolu nüshadır. Musul'da 577-578 (1181-1182) yılında Salâhaddîn Yûsuf Eyyûb adına musullu bir bir Hristiyan olan Yahyâ el-Mesîhî tarafından istinsâh edilmiştir.²⁰ İbn Sînâ'ya âit risâleler mecmâası olan bu manûskrinin 62-71 varakları arasında yer alan 8. risâlenin başlığı : "Ahlaka ilişkin bir makâle" adını taşımaktadır. İsmen hemen arkasından da şu ek not gelmektedir: "Ayrıca ona (İbn Sînâ'ya âit olarak bulduğum fazlalıklarla beraber"²¹ Risâlenin sonunda ise şu kayıd görülmektedir: "Onun (İbn Sînâ) ahlâka dâir bilinen risâlesi. Hamd, devâmlı akıl lutfeden Allâh'a mahsûstur. Ben, bu risâlenin bir nüshasını daha buldum ki onda fazlalıklar bulunmaktadır. Ancak bu (fazlalıkların) hepsi onun kitaplarında çıkarılmıştır. Bunun için onları da -bulduğum şekliyle- buraya ekledim. Öyle sanıyorum ki bunda el-Birru ve'l-İsm'den bir şey var."²² Müteâkiben de el-Birru ve'l-İsm diye bilinen eser yer almaktadır. Bu ifâdeden anlaşılıyor ki İbn Sînâ'nın "el-Ahlâk" ve "el-Birru ve'l-İsm" isimli risâleleri birbirine karıştırılmıştır. Risâlenin son kısmında da yine "fazlalıklarıyla birlikte ahlâk risâlesinin tamâmlanmış olduğu" belirtildikten sonra bazı karışıklıkların bulunduğu fîmâ edercesin, istinsâh edilen asıl nüshanın aynıyla istinsâh edildiği belirtilerek bir de mukâbele notu düşüldüp şöyle denilmektedir: "Asıl nüsha ile karşılaşma buraya ulaştı. Bu nüsha hattı zorca bir (nüsha idi) Eğer yanlış yazılmışsa, okuyucu bunu ma'zûr görsün."²³

Elimizde bulunan Üniversite nüshasının Tetimme'nin ve otobiografisinin bazı nüshalarında bahis mevzû edilen ve Beyhakî tarafından 544 yılında Serahs'ta Muhammed el-Hârisân'ın yanında

es-Serâhsînin yanında 544 yılında Serahs'ta gördüm. Kötü, pek ince ve hrde bir ayzi ile yazılmış.", A. g. e., 3a (17-19)

19-Topkapı Sarayı, III. Ahmed, 1584, 3447; Ayasofya, 4829 ; Hamidiye, 1448 ; Köprülü, 1589 ; Nuruosmaniye, 4894 ; Üniversite, 1458, 4711. Anawâtî, Ayasofya nüshasını görmemiş ve sadece 7 nüshayı zikretmiştir. (Anawâtî, Muellefatu ibn Sînâ, 305)

20-Üniversite, 4711, Vr. 50a

21-Üniversite, 4711, Vr. 62a (1)

22- " ", Vr. 64a (11-15)

23- " ", Vr. 71a (16-17)

görmüş olduğu nüshadan istinsâh edilmiş olması muhtemel gözükmetedir. Zîrâ her iki kaynak ta kısaca tâvîf etikleri nüshanın zor okunan bir yazı ile yazılmış olduğunu belirtmektedirler. Beyhakî'nin ve öteki kaynakların ifâde ettiği gibi "el-Birru ve'l-İsm" iki cild olduğuna göre bu nüshanın Musul'da istinsâh edilen asıl nüshada iki bölüm halinde yeralan ahlâka ilişkin bir risâle olduğu düşünülebilir. Ancak bu düşünce sıradan bir tahmîn yerine aşağıdaki bulguların işliğinde oldukça kuvvet kazanan bir kanı niteliğini taşımaktadır:

Kâtib Çelebî (Öl. 1655) Keşfu'z-Zunûn'un ahlâk ilmine ilişkin bilgilerin verildiği bölümde gerek matbû Ahlâk risâlesinden ve gerekse "el-Birru ve'l-İsm"den mülhem bilgiler aktarmaktadır. Bu da bu iki risâlenin birbirinin devâmi olduğunu gösterir bir işaretettir. Ahlâka dâir eserlerin ismini kaydederken de "Ahlâku's-Şeyh er-Reîs" diye bir eserin adını vermekte, altı bölümlük muhtasar bir eser olduğunu, "Tehzîbu'l-Ahlâk ve Tathîru'l-A'râk"ta denildiğini, ancak Mevzû'ânu'l-Ulûm'da bu eserin adının "el-Birru ve'l-İsm" diye kaydedildiğini belirtmektedir²⁴

24-Kâtib Çelebî, Keşfu'z-Zunûn, I, 37.

Çelebî'nin bu ifâdesinden, İbn Sînâ'nın bu konuya ilişkin eseriyle, İbn Miskeveyh'in eserini birbirine karıştırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Keşfu'z-Zunûn'dan başka bir kaynaktı İbn Sînâ'nın bu isimde bir eseri bulunduğunu görmüyoruz. Nitelik Çelebî'nin bu eserin başlangıç kısmı olarak gösterdiği metin de İbn Miskeveyh'in Tehzîbu'l-Ahlâk'ının başlangıç kısmıdır. Ne var ki Kâtib Çelebî, eserin altı bölümden oluştuğunu belirtmektedir, halbuki İbn Miskeveyh'in eseri yedi bölündür. Ama bu değerli bilgin İbn Miskeveyh'in Tehzîbu'l-Ahlâk isimli eserini tanıtırken de, onun altı bölümden ibâret olduğunu (Keşfu'z-Zunûn, I, 514) söylemektedir ki bu da bir yandan onun Tehzîbu'l-Ahlâk'ı yedi bölüm değil altı bölüm olarak tespit ettiğini, diğer yandan da aynı eserin İbn Sînâ'ya âit olduğunu ve böylece her iki eseri birbirine karıştırduğunu gösterir.

Ayrıca Kâtib Çelebî, Keşfu'z-Zunûn'un B maddesinde İbn Sînâ'nın "el-Birru'l-Etemm fil-Ahlâk" isimli bir eserini kayd etmeyece ve bunun iki cild olduğunu bildirmektedir (A. g. e., I, 238) Bu eserin konumuzu teşkil eden el-Birru ve'l-İsm isimli risâle olduğu, ancak yanlış istinsâh (veya baskı, ya da yanlış okuma sonucu) böyle yazıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü açıklayıcı ma'lûmâta sözü edilen "iki cild" ta'bîri klasik kaynaklardaki tanımı uygun düşmekle ve burada kaydedilen isim, başka hiçbir klasik kaynaktâ yer almamaktadır. Dikkat çekici bir husus ta Kâtib Çelebî tanıtumunu yaptığı her eserin başlangıç kısmından kısa bir metin aktarmayı âdetâ alışkanlık haline getirmişken bu eserde herhangi bir metin aktarılmamaktadır. Belki de bu eseri kendisi bizzât görmemiş klasik kaynaklarda ismine rast geldiği için Keşfu'z-Zunûn'a almıştır, ya da metin aktarmayı unutmuştur.

Nitekim Kâtip Çelebi'nin aktardığı bu bilgiler aynıyla Taşköprizâde 'nin eserinden aktarılmıştır ki müellif te bunu belirtmektedir.²⁵

Görülüyor ki Taşköprizâde'ye degen (Öl. 968/1561) birçok İslâm kaynağı İbn Sînâ'nın "el-Birru ve'l-İsm" isimli bir eserinin bulunduğuunu biliyor ve muhtelif nüshalarına sahip bulunuyordu.

el-Birru ve'l-İsm'in Metni İbn Sînâ'nu midir?

Şimdi de eserin İbn Sînâ'ya ait olup olmadığını metin karşılaştırması ve analizi yöntemiyle incelemeye çalışalım.

Bizim tespit ettiğimize göre, İbn Sînâ'nın büyük bir yekûn tutan külliyyâti içerisinde adını bizzât kendisinin zikrettiği birkaç eserinden birisi el-Birru ve'l-İsm'dir. Ünlü eş-Şifâ isimli eserinin İlâhiyyât bölümünde ilâhî inâyet mes'elesini anlatırken şöyle demektedir: "İyi bil ki; cumhûrun (halk yığınlarının) kabûl ettiği, ürküdüğü ve söylediği şeylerin çoğu gerçekiktir. Sâdece felsefecilere benzemeye çalışan şu kimseler onların sebeplerini ve illetlerini bilmeksızın bunları reddetmektedirler. Biz, bu konuda el-Birru ve'l-İsm kitâbını yaptık (yazdık) Bu hususların açıklanması, zâlim şâhsularla bozuk kentlere inen ilâhî cezâlarla ilgili anlatılanların doğruluğu orada. İyice düşün ve gerçeğin nasıl başarı kazandığını gör."²⁶ Burada İbn Sînâ el-Birru ve'l-İsm'in adını zikrettikten sonra, elimizde bulunan el-Birru ve'l-İsm kitâbından bir bölümü nakladıyor ki eş-Şifâ'da el-Birru ve'l-İsm'de anlatıldığı söylenen bölümün bu kısım olduğu anlaşılıyor.²⁷ Aynı alıntılar, eş-Şifâ'dan muktebes olan en-Necât'ta da görülmektedir.²⁸ Ayrıca eserin birinci bölümünden büyük bir kısmın muhtevâ olarak, bir

25-Kâtip Çelebi bu bilgiyi Taşköprizâde'nin Miftâhu's-Sââde ve Misbâhu's-Siyâde (383) isimli eserinin, yazarın oğlu Kemâleddîn Mahmûd tarafından türkçeye çevrilmiş olan Mevzûâtü'l-Ulûm'dan iktibâs etmektedir. Burada da Çelebi'nin iktibâs ettiği kısımdan ayrı her hengi bir bilgi verilmemektedir. (Taşköprizâde, Mevzûâtü'l-Ulûm, I, 435-436)

26-İbn Sînâ, eş-Şifâ, İlâhiyyât, 439

27-Daha geniş bilgi için bilâhere neşredeceğimiz el-Birru ve'l-İsm isimli risâlesinin önsözüne bakınız. Ancak bir noktaya işaret etmeden geçmek istemiyoruz: İbn Fînâeş-Şifâ'dan aldığımız cümlede "el-Birru ve'l-İsm kitâbını yaptı" diyor da, "yazdık" demiyor. Acebâ bu ifade ile el-Birru ve'l-İsm'in doğrudan kendisi tarafından yazılmış bir eser olmayı üstâdi Fârâbî ile kendisinin eserlerinden derlenmiş bir kompilasyon olduğunu mu vurgulamak istiyor?

28-İbn Sînâ en-Necât, 337 vd. Burada şunu da belirtelim ki, en-Necât, eş-Şifâ'nın özeti olmaktan çok, ondan iktibâslar yapılarak meydana getirilmiş bir eserdir. Bu kanaatimize, en-Necât'a ilişkin değerlendirme niteliğindeki ayrı bir araştırmada belgelendirmeye çalışacağız.

kısmanın da aynı olmak üzere eş-Şifâ'da yeraldığını görüyoruz.²⁹ Diğer taraftan el-Birru ve'l-İsm'de, el-Hidâye³⁰, el-Mebdeu' ve'l-Mâ'âd³¹, el-İşârâtu ve't-Tenbîhât³², fin-Nefsi ve Bakâuhâ³³ gibi eserlerinde de el-Birru ve'l-İsm'den bazı bölümlerin mota mot yeraldığını görüyoruz. Ayrıca bu risâlenin büyük bir kısmının Fârâbî'nin et-Tenbîhâ alâ Sebâli's-Sââde³⁴ isimli eserinden aynen ve Fusûlu'l-Medenî³⁵ isimli eserinden ise muhtelif paragrafların ve pasajların kesilmesi yoluyla derlenip te'lîf edildiğini görüyoruz.

Elimizde bulunan el-Birru ve'l-İsm nüshalarının hepsinde eserin birden bire: "Ancak bu fillerden hangisi orta sayılan fiillerdir" diye başladığını görüyoruz. Böyle bir girişin eserin başlangıç kısmı olmadığı ve anlatılan bir konunun devâmi olup eserin baş tarafının kaybolduğu daha ilk bakışta anlaşılmıyor. Bu sebepledır ki biz, başlangıçta eserin baş tarafının kaybolduğunu sanmıştık. Fakat bilâhere bu kısmın matbû Ahlak risâlesinde de yeraldığını görerek bu iki risâleden bazı bölümlerin birbiri içine girmiş olduğunu kabûl ettik. Ancak Fârâbî'nin az önce zikrettiğimiz eserleriyle mukâbele ederken matbû "el-Ahlâk" risâlesindeki bölümle, "el-Birru ve'l-İsm"in baş tarafında yer alan uzunca bir bölümün aynıyla et-Tenbîhâ alâ Sebâli's-Sââde isimli eserde de yeraldığını gördük. Böylece her iki eserin aynı olduğu sonucuna vardık. Binâenâleyh klasik kaynaklarda iki cilt olarak zikredilen "el-Birru ve'l-İsm"in anladığımız ma'nâda iki ayrı cild olmayıp iki kısımdan oluşan bir kitap olup birinci kısmının "el-Ahlâk" adıyla, ikinci kısmın ise "el-Birru ve'l-İsm" adıyla tanındığı kanaatâsına vardık.

Bütün bu göstergelerden anlaşılıyor ki; eser bizzât İbn Sînâ tarafından gerek Fârâbî'nin eserlerinden, gerekse kendi eserlerinden iktibâs ve iktitâf yapılarak meydana getirilmiştir. İki cildden maksat, iki bölümdür. Birinci bölüm bizzât yazarın kendisi tarafından kaleme alınmış, ikinci bölüm ise Fârâbî'nin eserlerinden derlenmiştir. Ancak eserin baş tarafındaki iki büyük sayfalık bölümü, ne düşünürün

29-Muhtevâ olarak yeralan kısımlar, İbnSînâ, eş-Şifâ, İlâhiyyât, 425, 427, 431, 435, 436, 437; Metin olarak aynen yeralan kısımlar ise, eş-Şifâ, 429, 430, 438, 439, 440, 445, 446, 455 sayfalarda bulunmaktadır.

30-İbn Sînâ, el-Hidâye (Nûruosmâniye, 4894), vr., 15b (16-34)

31-İbn Sînâ, -Mebdeu ve'l-Mâ'âd (Neşr., Abdullah Nûrânî), 109-110

32-İbn Sînâ, el-İşârâtu ve't-Tenbîhât (Neşr., Süleymân Dünyâ), 895-898

33-İbn Sînâ, fin-Nefsi ve Bakâuhâ (Neşr., Hilmi Ziya Ülken), 151-152

34-Fârâbî, et-Tenbîhâ alâ Sebâli's-Sââde (Neşr., Sahaân Halîfat), 190-198; 205-208

35-Fârâbî, Fusûlu'l-Medenî (NeşrD. M. Dunlop), 103-136

eserlerinde, ne de önceki ve sonraki müelliflerin eserlerinde tespit edebildik. Eserin neşrine de göstereceğimiz gibi, bu kısmın çok mütecânis olmayan üslûbundan, bugün kaybolmuş bulunan bir başka kaynaktan aktarılmış olması ihtimâlini akla getirmektedir.

2-Yeni Bulduğumuz Ahlâk Risâlesi:

Araştırmamızın başlangıcında çözümü imkânsız bir bilmecə gibi önmüzdə duran İbn Sînâ'nın ahlâka ilişkin eserleri problemi, iki yılı aşkın çalışmadımız boyunca birbirini izleyen râslâtular sonucu yavaş yavaş açıklık kazanmaya başladı. İstanbul Üniversitesi kütüphânelerinde Hekîmbâşı Behcet Efendi kitâbları arasında bulduğumuz ve aşağıda tâsvîfini yapacağımız yeni bir ahlâk risâlesi, bir yandan konuya aydınlık getirirken, diğer yandan da biraz daha karmaşık hâl almasına neden oldu.

a-Risâlenin Tâsvîfi:

Üniversite kitaplığındaki 1458 nolu yazma mecmâa içerisinde 57. risale olarak 185a-186b varakları arasında yer alan bu risâle, İbn Sînâ'ya izâfe ediliyordu ve matbû ahlâk risâlesinden çok farklıydı. Bu mecmâa, bizzât Hekîmbâşı Behcet Efendi³⁶ tarafından 1236 (1820) yılından itibaren yazılماya başlanmış³⁷ 1246 (1830) yılına kadar³⁸ muhtelif zamânلarda yazılarak vücûda getirilmiş 254 varak ve 78 risâle ile, müteâkiben 1284 (1867) yılında Hüseyin Rîzâ ibn İsmet tarafından eklenen 9 risâleden oluşmaktadır.³⁹ Risale tâlik ile yazılmış olup 21 x 36 cm. ebadında ve her sayfada 29 satır, ner satırda 27 kelime vardır.

Aynı mecmâa içerisinde matbû "el-Ahlâk" risâlesi ile "el-Birru ve'l-İsm" de bulunmaktadır. Bu mecmâa içerisindeki 78 risâlenin büyük bir

36-Mustafa Behcet Efendi, 1188 (1774) yılında "Dersâdet'te tevelli ederek 1206 (1791) tarihinde evvelâ ulûm-i arabiye tâdîsine başlamış, sonraları fûnûn-tibbiyeyi dahi tahsîl ederek muvaffak olmuştur. 1218 (1803) tarihinde Reîs-i Etibbâ ta'yîn buyurulmuş ve 1226 (1811) tarihinde Mısır Kâhire mevleviyetine ta'yîn olunmuş ve avdetinde İstanbul kadılığı ihrâz eylemiştir. 1232 (1816) tarihinde sâniyen Reîsü'l-Etibbâ ta'yîn buyurulmuştur. 1242 (1826) tarihinde Tibhâne nâzırı ta'yîn buyurulmuş ve 1249 (1833) tarihinde vefât etmiştir." (el-Hâcc Rîzâ Tahsin, Mir'ât-ı Mekteb-i Tibbiyye (Yeni harflerle basımı, Aykut Kazancıgil, Tip Fakültesi Tarihiçesi), İstanbul-1991)

37-Üniversite Kitaplığı, 1458, Vr., 20a

38-Üniversite Kitaplığı, 1458, Vr., 254b

39- " " " Vr., 255a

kışının kendisinden istinsâh edildiğini gördüğümüz asıl eski mecmâaların bazıı da bir şans eseri olarak- Hekîmbâşı Behcet Efendi'nin temlîk kaydı ile Üniversite kütüphânelerinde bulunmaktadır. Nitekim matbû "el-Ahlâk" risâlesi ile "el-Birru ve'l-İsm" in şîmdîye kadar bilinen en eski nüshası olan ve 587 (1191) yılında yazılmış bulunan mecmâa da bu kütüphânelerdeki 4711 nolu mecmâa dir. Bu mecmâada matbû "el-Ahlâk" risâlesi diye belirttiğimiz risâlenin sonunda İbn Sînâ'nın ahlâka dair bir risâlesinin daha geleceği bildirilmekte⁴⁰ ise de buradan sonra sayfanın kopmuş olduğu görülmekte ve dolayısıyla bu risâle yer almamaktadır. Mümkündür kü Behcet Efendi kendi nüshasını (1458) bu eski nüshadan (4711) istinsâh etmiş ve bu kusîm bilâhere kaybolmuştur. Zîrâ Behcet Efendi nüshası olarak belirttiğimiz kendi el yazması mecmâa içerisinde (1458) bu mecmâadan (4711) birçok risâleyi aynen kopya ettiğini görüyoruz.

Bu risâleyi Anawâti de görmüş, ilk ve son kısımlarını aktardığı halde farklılığı dikkat etmemiştir.⁴¹ Biz de başlangıçta, literatürde İbn Sînâ'nın ahlâk konusunda iki ayrı eserinden söz edilmediği için bu risâlenin üzerinde fazla durmadık. Ancak daha sonra Süleymâniye Kütüphânelerindeki Pertev Paşa bölümünde bir başka nüshasını görünce konunun üzerine dikkatle eğildik.

Süleymâniye Kütüphânesi Pertev Paşa bölümünde yer alan 617 nolu mecmâa ; çoğunuğu Nasreddîn Tûsî'ye ait olmak üzere muhtelif risâlelerden oluşmaktadır. Kağıt farklılığından hareketle iki ayrı mecmâanın birarada cildlendiği kanısını uyandıran bu mecmâanın 158b ye kadar olan bölümü daha eski bir nüsha, geri kalan kısmı ise nisbeten yeni olup 262 varaktan müteşekkildir. Ta'lîk ile yazılan risâle; 12 x 17 cm. eb'âdında olup her sayfada 19 satır, her satırda da 14 kelime vardır. Her iki kısımda da istinsâh tarihi kayıtlı değildir. Anawâti mecmâanın XI-XII. yy. a ait olduğunu sanmaktadır. İbn Sînâ'nın daha başka üç risâlesinin de yer aldığı bu mecmâanın 235b-240a varakları arasında "Risaletu'l-Ahlâk" başlığı altında ve kime ait olduğu belirtmeden yer alan bu risâleyi tedâkîk ettikten sonra, Behcet Efendi tarafından istinsâh edilmiş olup İbn Sînâ'ya ait olduğu belirtilen Ahlâk risâlesinin aynısı olduğunu gördük. Ahmed Evhadüddin Çelebi'nin kitaplığından intikâl etmiş bulunan bu mecmâadaki Ahlâk risâlesinin kime ait olduğu belirtildiği için, önce Nasreddîn Tûsî'nin Ahlâk kitâbindan bir bölüm olması ihtimâli üzerinde durduk, fakat Nasreddîn Tûsî'nin ünlü Ahlâk-i

40-Üniversite Kitaplığı, 4754, Vr., 72a

41-Anawâti, Muellefatü İbn Sînâ, 303

Nâsîrî'si ile yaptığımız karşılaştırmada bazı kavramların arapçalarının dışında herhangi bir benzerlik bulamadık. Müteâkiben ahlâka ilişkin öteki İslâm kaynaklarını taradığımızda da kısa benzerliklerden başka ortak nokta tespit edemedik⁴² fakat Gazzâlî'nin Mîzânû'l-Amel isimli eserinde -risâlenin muhtevâsını açıklarken *bîrîteceğimiz* gibi- yeni bulduğumuz "el-Ahlâk" risâlesinin aynıyla iktibâs edildiğini, sâdece bölümlerinin değiştirildiğini gördük. Ayrıca Gazzâlî'nin, İhyâ Ulûmi'd-Dîn isimli meşhûr eserinde de aynı risâleyi özetlediğini müşâhede ettim.⁴³ Eserin Gazzâlî'ye âit olması ihtimâli üzerinde durduk ise de Gazzâlî'nin bu risâleyi aynen iktibâs etmesine karşın bazı önemli değişiklikler yaptığı ve bir nevi eseri kendi düşünce yapısına uydurduğunu gördük. Özellikle bizim bulduğumuz risâlede yer alan grekçe isimleri atarak "bazıları da derler ki" şeklinde bir ifâdeyle naklettiği, sonra bu aktarılan ifâdeye uygun âyet ve hadîsler ekleyerek konunun antik düşünce ile bağlantısını kesip İslâm'a uygun bir yapıya kavuşturduğu görülmektedir.⁴⁴

Böylece risâlenin Gazzâlî öncesine âit olduğu belirginlik kazanmıştır. Bu risâlenin, Gazzâlî öncesi ahlâk metinleriyle ne kavram, ne de kapsam bakımından ortak noktalarının bulunmadığını görünce, risâlede geçen grek kaynaklı isimlerden hareketle grekçeden tercüme olabileceğî gibi, Sûryânî mütercimlerden birine âit olabileceği mülâhazasıyla grekçeden arapçaya çevirilen ahlâk metinlerini araştırmaya çalıştık. Hemen hemen bütün müslüman ahlâk yazarları tarafından kullanıldığına bildiğimiz Aristoteles'in "Nicomache'a Ahlak" isimli eserinin arapça çevirisiyle karşılaşmalar yaptıktı. Metin neşrine de görüldüğü gibi, bu eserde yer alan kavramların birçoğu bizim bulduğumuz "el-Ahlâk" risâlesinde de yer almaktı, ancak orada 30 civarında ahlâkî terimden söz edilirken burada 80 civarında ahlâkî terimden söz edilmekteydi. Dolayısıyla İbn Sînâ'nın "el-Birru ve'l-İsm" risâlesinin aksine burada daha az aristotelisen etki bulunduğu görülmüyordu. Bu sebeple risâlenin Nicomache'a Ahlak'ın tercümeleri veya özeti olmadığı anlaşılmıyor. Daha sonraki tercümeleri araştırırken Aristoteles'in ahlâk görüşünün özetlendiği "el-Medhal ila İlmi'l-Ahlâk"

42-Benzerlikleri karşılaştırılmak amacıyla risâlenin metin neşrine öteki kaynaklardaki ifâdeleri de dipnota dercettik.

43-Bu da gösteriyor ki Gazzâlî, İhyâ Ulûmi'd-Dîn'i Mîzânû'l-Amel'den sonra kaleme almıştır. Ayrıca Gazzâlî'nin Mîzânû'l-Amel'i yazıp yazmadığı tartışmasında da bu ortak noktalar, Mîzânû'l-Amel'in onun kaleminden çıkışmış olduğunu gösteren bir anekdottur..

44-Aşağıda gelecek olan eserin muhtevâsının tahilli kısmına bakınız.

isimli metnin elimizdeki ahlâk risâlesiyle benzer tarafları bulduğunu tespit ettik. Özellikle o kitapta bulunan grekçe isimlerin ve bunlara ilişkin örneklerin aynıyla bu risâlede de bulduğunu, ancak o özet metnin tümünün burada yer almadığını, aksine onda bulunmayan birçok ahlâkî mavramın bu risâlede yer aldığıni binâenaleyh bu risâlenin yazarının o özeti görüp ondan yararlandığını, ancak eserini yazarken ya başka kaynaklardan istifâde ettiğini veya doğrudan kendi düşüncesinin ürünlerini kaleme almış olduğunu müşâhede ettik⁴⁵.

Son olarak İbn Sînâ'ya aidiyyeti kesin olan "el-Birru ve'l-İsm" isimli eserindeki matbû "el-ahlâk" risâlesinin bunun baş tarafı olduğu ve bu risâlenin de büyük bir kısmının Fârâbî'nin eserlerinden mukebes, bir kısmının da İbn Sînâ'nın kaleminden çıkma olduğunu daha önce belirtmiş- bu risâleye atıflar bulunup bulunmadığını araştırdık. İbn Sînâ'nın "el-Birru ve'l-İsm"de bazı göndermeler yaptığı ve bunların da es-Sîfâ, el-Mebdeu ve'l-Mâ'âd, el-Hidâye gibi eserlerinde aynıyla mevcud olduğunu daha önce belirtmiş. Bu olguya anahtar gibi kullanarak yaptığımız araştırmada gördük ki İbn Sînâ diğer eserlere göndermeler yaptığı gibi bu esere de-telmiş şeklinde de olsa-göndermeler yapmaktadır. Nitelik "el-Birru ve'l-İsm"de fazilet ve rezîfetleri sıraladıktan sonra: "Bu fezîfelerin zikri ve anılan kuvvetlere nisbeti burada özet olarak îfrâd edilmiştir. Nefsânî kuvvetlerin tanımlanması ve bu kuvvetlerde fazilet ve rezîfet sayılan ahlâk (huylar) gelince bunun yeri başka (bir eser)dir."⁴⁶ diyor. Öyle samıyoruz ki bu "başka yer"den maksad, bizim bulduğumuz bu yeni "el-Ahlâk" risâlesidir. Zîrâ bu risâlede özellikle ahlâk problemleri arasında fazlet ve rezîfet konusu ele alınmakta, tanımları yapılmakta ve bunların hangi âit olduğu belirtilmektedir.

Kezâ aynı risâlede fazîfetin ; îfrât ile teffîtin ortası olduğu belirtildikten sonra şöyle denilmektedir: Fazîfelerin elde edilmesi ve rezîfetlerden kaçınılması hususundaki tedbîbre gelince bunun şekli yerinde açıklanmıştır. (Anlatılacak olursa) bu konuda söz uzar gider.⁴⁷ Bu risâlenin metninde de görüldüğü gibi, fazîfelerin elde edilip rezîfetlerden kaçınmanın şekilleri yeni bulduğumuz "el-Ahlâk" risâlesinin ikinci ve son kısmında anlatılmaktadır.

45- " " " "

46-İbn Sâna el-Ahlâk, (Neşr. Muhyiddin Sabri,)195-196

47- " " , 197

Bütün bu göstergeler, eserin İbn Sînâ'ya âidiyyetini pekiştirmektedir. Ancak biz bu konudaki kanâatımızı, eserin muhtevâsının tahlîlinden sonra belirtmeye çalışacağız.

b-Risâlenin Muhtevâsının Tahlîli ve diger Ahlâk risâleleriyle karşılaşılması:

Ana hatlarıyla bu risâle iki bölümde olmaktadır. Birinci bölümde ahlâk bakımından erdem (fazîlet) ve kötülük (rezîlet) sayılabilen kavramlar belirlenerek bunların tanımı yapılmakta, ikinci bölümde ise iyi ve kötü huyları edinmenin yolları gösterilmektedir.

Risâle-tercümede de görüleceği gibi- düşünme gücünün (nâtik nefş) bir fazîleti (erdemî) olarak ele alınan amelî hikmetin tanımıyla başlamakta, daha sonra öfke gücünün (Gazâbî nefş) fazîleti olarak kahramanlık (Şecâ'at), şehvet gücünün (Şehevî nefş) fazîleti olarak iffet ve bu üçünün ortak özelliği olarak adâlet mefhûmlarını açıklamakta, müteâkiben bunların rezîletlerini sıralayarak her birinin alt başlıklarının tanımını vermektedir ki bunların sayısı seksen civârındadır.

Bu tanımların sonunda hayânın bütün fazîletlerin özü olduğu belirtilerek gerçek ve tâm mutluluğun (es-Sâ'âdetü't-Tâmm) ne olduğu anlatılmakta ve kişinin bu fazîletlerde kemâle ermesinin işaretî olarak bu fiilleri kolaylıkla yerine getirmesi ve bundan haz duyması gerektiği vurgulanmakta, henüz aklî bilgi düzeyine erişmemiş çocukların tekrâr ettirmek suretiyle, bilgisiz halk yiğinları arasında ise fazîletlerin övülmesi ve rezîletlerin kınanması yoluyla gerçekleşeceğini belirtmektedir ve buna ilişkin Antik düşünürlerden ve budistlerin yaşayışlarından örnekler verilmekte, ayrıca bu alanda mûsikîden ve mûsikî aletlerinden yararlanabileceği belirtilmektedir.

Tercümede de görüldüğü gibi İbn Sînâ bu eserinde kendinden önceki yazarlardan istifâde etmiş, ancak bunlardan hiç birisini olduğu gibi tekârârlamamış ya da kopya etmemiştir. Nitekim kendinden sonraki bütün ahlak düşünürlerini etkilemiş olan Aristoteles'in Nicamacque'a Ahlâk kitâbinin etkileri bu risâlede de görülmemekle beraber aynıyla tekrârından söz etmek imkânı yoktur. Zîrâ bu eserde yeralan kirka yakın ahlâk kavramdan sâdece kahramanlık, iffet, yüzsüzlük, korkaklık, cömerdlik, cimrilik, israf, kerem, nefşin büyülüğu, hilm, hayâ, adâlet gibi yaklaşık 12 kavramın tanımı verilmekte ve bu tanımlarda da anılan

eserin arapça çevirisindeki ifâdeler dahî aynıyla muhâfaza edilmemektedir.⁴⁸

Daha önce de belirttiğimiz gibi Nicamacque'a Ahlâk kitâbına giriş olmak üzere Hellenistik dönem yorumcularından Şâm'lı Nicolaus'a âit olduğu kuvvetle muhtemel bulunan ve arapçaya "Makâle fil-Medhal ilâ İlmi'l-Ahlâk" adıyla tercüme edilmiş bulunan ve belki de küçük bir bölümün günümüze ulaşmış olan bir eserin İbn Sînâ'nın kaynakları arasında olduğu görülmektedir. Zîrâ bu risâlede, yeralan yaklaşık 38 adet ahlâkî terimden pislik (hubs), budalalık (belâdet), yüzsüzlük (şereh), şehvet yoksunluğu, tehevür, korkaklık, zulm etme, zulme uğrama, zekâ, anlayış kıtlığı, hayâ, sabır, demâset (?), barış (Müsâlemet), nefşin büyülüğu, necdet, himmetin yüceliği, hilm, iffet gibi yirmi civârında terim bu risâleye de geçmiş ve hikmet, iffet, kahramanlık ve adâlet kavramları alt başıklarıyla birlikte olduğu gibi aktarılmıştır. Ancak İbn Sînâ'daki kadar zengin bir ahlâk terminolojisi bu eserde bulunmamaktadır.⁴⁹

Diger taraftan "el-Ahlâk (İhtisâru'l-İskenderâniyyîn)"⁵⁰ isimli eserde bulunan sekiz adet ahlâkî terim aynıyla bu risâlede de yer almaktadır.⁵¹

Daha önemlisi, bu risâlenin son kısmında yeralan ahlâkî fazîletlerin elde edilmesi ve rezîletlerin bırakılmasına ilişkin bölüm hemen hemen aynen Nicolaus'un "el-Medhal ilâ İlmi'l-Ahlâk" diye arapçaya çevrilmiş olan eserinden alınmış, sâdece bazı pasajlar atlanmış, bazı pasajlar de genişletilmiştir. Şimdi bu metinleri karışlaştırmaya çalışalım:

Bu risâlenin son kısmında İbn Sînâ diyordu ki:

48-Aristoteles, el-Ahlâk (Arapça çev. İshâk ibn Huneyn, Neşr., Abdurrahmân Bedevî, 93, 94., 114122, 133, 141, 149, 152161, 170, 172, 204. Bu eserin grekçe orijinalinde ise aynı konular, Ethica Nicomechea, 38, 39, 41, 57, 69, 78, 84, 90, 91, 92

49-Nicolaus, Makâle fil-Medhal ilâ İlmi'l-Ahlâk (Aristoteles'in Ahlâk kitâbinin içinde), 402, 404, 405407, 408.. Bu eserin grekçe aslinin kabolduğu anlaşılmaktadır. (Bkz, A. g. e. de Abdurrahmân Bedevî'nin tanıtma yazısı, 391-393)

50-İskenderiyeye ekolüne mensub bilinmeyen birisi veya birileri tarafından yapılmış olan bu Nicamacque'a Ahlâk kitâbinin özetinin arapça çevirisinden bazı paraşrafalar günümüze intikâl etmiş ve Abdurrahmân Bedevî tarafından Aristoteles'in Ahlâk kitâbinin içinde (439-445) yayınlanmıştır. Bu eserin arapçadan latinceye çevrilen daha geniş bir kısmı ise muhtelif Avrupa kütüphanelerinde günümüze ulaşmıştır ki bunu da A. Bedevî anılan eserin içinde (446-491) yeniden neşr etmiştir.

51-el-Ahlâk İhtisâru'l-İskenderâniyyîn, 441-444

İnsan; güzel veya yerilen huyu, ancak ziddinden ayırmak istenen alâkâr eylemleri -şâyet ziddi ile karıştırılıyorsa- alışkanlık hâline getirerek huy edinebilir. Bunun örneği şöyledir: Cömertlik huyu; kişide cömertlik eylemini alışkanlık hâline getirip o (eylemi) yaparak eğitilmek sonra da eğer (cimriliği) huy edinmişse cimrilikten vazgeçirilmek suretiyle elde edilebilir. Aynı şekilde (cimrilik de alışkanlık haline getirilerek ve) cömertlikten vazgeçirilerek elede edilir. İnsan; huy edindiği yerilmiş huylardan ancak nefsin, kendine egemen olan kötülüklerden karşıt olan tarafa çekerek kuvetlice vazgeçebilir. Çünkü kötülüklerden uzaklaşır. Tıpkı düzeltilmek istenen eğri ağaç gibi. O da iki tarafın ortası olan düzgün hale gelinceye kadar eğriliğin aksi olan istikâmeye doğru bükülür. Söz gelimi Oklides (Euclides) öfke gücünü yenip kendini yumuşak huyluluğa (hilm) alıştırmak istediğiinde; topluluklar arasında kendisine küfür ve hakaret eden beyinsizlere karşı tahammül göstermeyi alışkanlık haline getirerek zaman zaman da onlardan bizzât bunu isteyerek nefsin eğitip kontrol etmiş ve böylece yunanlıkların yumuşak huylulukta (hilm) örnek verdikleri kişilerden olmuştur.

Demostoyos (?) da kışın denize açılarak tedricen kendisini yiğitlige alıştırmıştır.

Bûsâgûrs'un arkadaşları (Pythagorasçılar) ise güzel ve yağlı yiyecekler hazırlarlar ve onları yemekten kaçınırları da yanlarındaki kölelerine yedirirlerdi. Kendileri de külde pişmiş arpa ekmeği yerlerdi.

Brahmanlar ki - bunlar Hind âbideleridir - gece boyu tek bir ayak üzere -digeriyle hiç değiştirmeksızın- durarak kendilerini tedricen zihde alıştırlardı.

Ekratos da {Krytos} içindeki mal sevgisini söküp atmak için mâlik olduğu her şeyi satmış ve bedelini fakrlere dağıtmıştı.⁵²

Nicolaus' âit olduğu belirtilen "el-Medhal ila İlmi'l-Ahlâk" isimli eserde de söyle deniliyor+

" Elemler konusunda söz iki şekildedir. birisi nazarîdir, diğeri de tedâvî yolu iledir. Biz nazarî üzerinde sözettigimize göre şimdî kısaca tedâvî yolu üzerinde sözedelim: Bu da (tedâvî) ancak alışkanlık ve burhân (mantık iknâ') ile olabilir. Alışkanlığa gelince hiss bölmü alışılmış hale getirmeliyiz ki güzel bir isti'dâd sağlansın ve doğru delile bağlılık olusun. Bu alışkanlığın bir şekli de zıdlarla olmasıdır: Korkmamak için korkutucu şeylere alıştırmakla olur. Meselâ :

Diyosso sos korkmamak için kiş mevsiminde denizde kalarak kendini alıştırırı.

Lezzetlerin sevgisini de, nimetleri elde etmeyi bırakıp sakınmayla olur. Fûsâgûrs ailesinin (Alu Fûsâgûrs) yaptukları gibi. Onlar yağlı ve lezzetli yiyecekleri hazırlıyorlar ve onu yemekten imtinâ' ediyorlardı. bu hazırlanmış olan yemekler kendilerinin yanında hazırlanmış olduğu halde sabrediyorlar ve kendileri arpa unundan yapılmış ekmekleri yiyorlardı. Onların yeyişleri böyle idi.

Biz kibri de kinayıcılarla karşılarız. O felsefecinin yaptığı gibi ki Tağos halkından Tatys isimli bir kadına para vermiş ki topluluğun önünde kendisine küfretsin. Bu kadının ona küfrettiği bu topluluklar yanında onun büyük bir yeri olmasına rağmen sabrederdi.

Hîleye tahammûl konusunda da Hind brahmanlarına uyardı. Onlar bu faziletle bağlanmak için gece boyu tek ayak üzerinde dikilirlerdi de bunu değiştirmezlerdi.

Biz, mâl sevgisine onu küçümsemek için azaltarak karşı koyarız. Bütün mâlik oldukları satıp ta parasını denize atan adam gibi. Bu Kratys adlı adamdır ki bu (davranışı)ının neticesinde: "Kratys, kendini âzâd etti" denmiştir.⁵³

Görülüyor ki burada zikredilen dört örnek te aynıyla yeni bulduğumuz "el-Ahlâk" isimli risâlede de geçmektedir. Sâdece Ibn Sînâ'da ilk sırada zikredilen örnek, Nicolaus'ta üçüncü sırada yer almaktır, diğerleri ise aynı sıra içinde verilmektedir. Örnek olarak sikredilen isimler de aynıdır, yalnız Nicolaus'ta adı verilmeyen ve kısaca felsefeci diye geçen kişi, Ibn Sînâ'da Euclides olarak yer almaktadır.

Diger taraftan bu eserle İbn Miskeveyh'in Tehzîbu'l-Ahlâk isimli eseri arasında da bazı benzer noktalar bulunmaktadır. Şöyledi ki dörtlü fazilet ve bunların karşıtı olan rezîlet taksîmi her iki kaynakta da aynen korunmakla beraber bunun alt bölümlerinde farklılıklar gözlenmektedi. Ne var ki bu taksîmin Aristoteles'in Nicomache'a Ahlâk kitâbına dayanması nedeniyle her iki yazarın da buradan almış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca İbn Sînâ'nın burada aktardığı örneklerden Demostoyos örneği (b) İbn Miskeveyh tarafından da kullanılmakta fakat hem grekçe isim verilmemekte, hem de örnek biraz daha uzatılarak: "Bazı mütefelsif (felsefe yapanlar)den hikâyه edilir ki o, korku yerlerine doğru tırmanır, orada durur ve kendini büyük tehlikelere

52-İbn Sînâ, el-Ahlâk,

53-Nicolaus, Makâle fi'l-Medhalı ila İlmi'l-Ahlâk, 413-414

ma'rûz bırakarak nefsin ona alıştırmaya çalışır, dalgalanıp coştuğu sırada denize açıldı ki kendini korkular (karşısında) direnmeye alıştırsın."⁵⁴

İşin ilginç tarafı; İbn Sînâ'nın bu risâlesini Mîzânû'l-Amel'de olduğu gibi- sadece bölümlerin yerlerini değiştirek - İhyâ'da ise özetleyerek aktaran Ğazzâlî, burada geçen grekçe isimleri atarak onun yerine "bazıları da ederler ki" şeklinde prototip ifâdeler eklemekte ve bu örnekleri tasavvuf erbâbı için uygulanacak modeller olarak takdîm etmektedir:

"Bazılardan nakledilir ki o, gazab gücünü (ibn Sînâ da bu kelime istişâta iken Ğazzâlîde daha anlaşılır bir arapça kelime olan ȝzab şeklini almıştır) ve hilm sıfatını almak için kendini zorladı. Sefhlere ücret verirdi ki halkın ortasında kendisini küfürle karşılaşınlar, böylece ona tahammül etmeye alışındı ve böylelikle hilme örnek verilir olmuþtu.

Bir başkası da kendisini yiğitlige (şecâ'ata) yavaş yavaş alıştırmak için kuşin denize açıldı.

Bir başkası da güzel yiyecekleri hazırlar ve onları yanındaki başkalara yedirerek aşırı isteğini kırmak için arpa ekmeğiyle yetinirdi.

Hindli âbidler ise ibâdette tenbelliği tedâvî için gece boyu tek bir ayak üzerinde dikilir ve onu değiştirmezlerdi.

Bir başkası da mâl sevgisini tedâvî için bütün mâlini satmış ve bedelini denize atmıştı."⁵⁵

Görülüyör ki burada Ğazzâlî İbn Sînâ'nın bu eserindeki örnekleri aynıyla kullanmaktadır. Bu örnekleri Aristoteles'e izâfe edilen "el-Medhal"den almış olamaz, zîrâ oradaki sırayı değil buradaki sırayı ta'kîb etmekte ve onun ifadelerini biraz değişikliğe uğratmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Mîzânû'l-Amel'de bu risâlenin değer bölümünü aynen alan Ğazzâlî, bu örnekleri bir yandan kısaltarak naklettiği gibi, grekçe isimleri atarak yerine değişik ifâdeler koymuþtur. Bunu da eserine bir "Yûnânî" hava vermekten kaçınmak, yahûd ağır tenkîdlere ma'rûz bıraktığı İbn Sînâ'nın eserinden iktibâs yapmış olma ithâmiyla karşılaşmamak için yapmış olabilir.

İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn isimli eserinde de İbn Sînâ'nın görüşlerini özetleyerek naklettiðine şahid olduğumuz Ğazzâlî, küçük aralıklarla bu eserden ve el-Birru ve'l-İsm'den özet halinde alıntılar yapmaktadır. Ancak burada İbn Sînâ'nın Nicolaus'tan aldığı örnekleri Ğazzâlî, súffler için uyulması gereken bir model olarak sunmaktadır. İbn Sînâ'nın Fârâbî'den

54-Ibn Miskeveyh, Tehzîbu'l-Ahlâk, 171

55-Ğazzâlî, Mîzânû'l-Amel, 53

iktibâs ederek yaptığı tib- ethik benzetmesinden⁵⁶ hareketle Ğazzâlî de tib - tasavvuf benzerliğinden söz etmekte ve söyle demektedir: "Nasıl bir hekîm bütün hastaları aynı ilaç ile tedâvî ettiði takdirde hastalarının çoğunu öldürse şeyh te böyledir. Eğer mürîdlerine hep aynı tarza riyâzatı uygularsa onları helâke sürükler ve kalblerini öldürür. Aksine mürîdin hastalığına, durumuna, yaşına, mizacına ve bünyesinin hangi tür riyâzata dayanabileceğine bakmalı ve onun riyâzatını buna göre yapmalıdır... Eğer onun (mürîdin) kendi ihtiyâcından fazla mâlî varsa elinden alarak hayrat için sarfeder ve onun kalbini bundan boşaltır ki bir daha o (mâlî) iltifât etmesin. Eğer onda ne dediğini bilmezlik, kibir, izzet-i nefsin ȝâlib olduğunu görürse kendisine emreder de çarşılarda dilenip zorla para toplar. Çünkü izzet-i nefis, ancak zilletle kırılır, dilencilik zilletinden daha büyük bir zillet te yoktur... Eğer ona (mürîde) öfkenin ȝâlib olduğunu görürse, onu hilm ve sükîta zorlar. Onun üzerine arkadaşlarından huyu kötü olan birini müsallat eder, kendisine de huyu kötü olan o kimseye hizmete mecbûr eder ki nefsin ona tahammül etmeye alıştırsın. Nitekim bazılardan nakledilir ki, o nefsin hilme alıştırıp ve kendisinden ȝzabın şiddetini gidermeye çalışmak için halktan bir topluluğun önünde kendisine küfretmek üzere birisini ücrete tutardı ve kerdisi de buna sabreder, öfkesini yendirdi. Öyle ki artık hilm onun için alışkanlık haline gelmişti ve kendisi de herkese örnek verilir olmuştur.

Bazıları da kendisinde korkaklık ve kalb zayıflığı (Görülüyör ki Ğazzâlî bu son ifâdeyi kendisi eklemektedir, Nicolaus ve İbn Sînâ'nın metinlerinde yoktur.) kendisinde yiğitlik (şecâ'at) huyunun gelişmesini istedi kuşin dalgaların çarpıldığı zaman (bu son ifâde de diğerlerinde yoktur, Ğazzâlî eklemektedir.) sırada denize açılıyordu.

Hind âbidleri de ibâdetteki tenbesselliði gece boyu tek bir ayak üzerinde durarak tedâvî ediyorlardı. Bazi şeyhler de başlangıçta kiyâmda durmak konusunda tenbellik gösterdiklerinde kendisini gece boyu başı üstünde durmaya zorlamışlardı ki isteyerek ayak üstünde durabilisinler.

Bazıları da mâl sevgisini tedâvî etmek için bütün mâlini satıp denize atmıştı. Zîrâ onu daðıfarak cömerdlik ve riyâ durumuyla diğerlerinden ayırdedilmesinden endîþe etmiştir. İşte bu örnekler sana kalbin tedâvî edilmesinin yollarını öğretmektedir."⁵⁷

56-Biz bu konuya bilâhere neþ edeceðimiz "el-Birru ve'l-İsm" risâlesinde detaylı olarak ele alımıya çalışacaðız.

57-Ğazzâlî, İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn, III, 59-60

Görülüyor ki Ğazzâlî, İbn Sînâ'dan aldığı bu metinlerdeki Grek unsurları atmakta ve bunun yerine İslâmî motifler yerleştirek tasavvufi riyâzatın esâşlarını tespit etmeye çalışmaktadır. Bir yandan da üslûbu zenginleştirmek için bazı fazla ifâdeler eklemektedir. Nitekim kavramların tâhlîlinde de görüldüğü gibi, İbn Sînâ'nın bu eserinden doğrudan iktibâs ettiği bazı ahlâkî kavramları sanki Kur'ân veya hadîstен ahlâk kavramlarıymış gibi, ilgisi bulunan âyet ve hadîslerle desteklemeye çalışmaktadır. Adâlet, yiğitlik, şehvet, gazab, tevâzû, hayâ kavramları bunun tipik örnekleridir.

Ğazzâlî'nin bu değerlendirmeleri bilâhere tasavvufa sistematik bir esas haline dönüşecektir ve özellikle Anadolu tasavvuf cereyânında burada söz konusu edilen husûslar bazı şeyhler tarafından uygulanılmaya çalışılacaktır. Sözgelimi Bursa'da kadı olan Azîz Mahmûd Hûdâî'nin şeyhi Üftâde'nin emriyle nefsin terbiye etmek için 984 (1576) yılında üç gün boyunca samur kürkünün üzerinde bir sıra aasılı cigerleri Bursa sokaklarında satışı kaynaklarda zikr edilir.⁵⁸ Hatta bu sırların Bursa Azîz Mahmûd Hûdâî çleħħânesinde günümüze kadar saklandığı görülmektedir.⁵⁹

Görülüyor ki İbn Sînâ ve Ğazzâlî vâsıtâsıyla Aristoteles'in Yeniplatoncu bir yorumu bu metin aracılığıyla İslâm tasavvufunun ve ahlâkîn prensibleri arasına girmiştir.

Ğazzâlî'nin çağdaşı olan ve genellikle Ğazzâlî'nin kendisinden yararlandığı iddiâ edilen Râğıb el-İsfahânî'nin de⁶⁰ ya doğrudan Aristoteles'e izâfe edilen "el-Medhalu ila İlmi'l-Ahlâk" isimli eserinden veya İbn Sînâ'nın bu risâlesinden yararlandığı görülmektedir. Zîrâ Isfahânî de gerek "ez-Zerî'a ila Mekârimi's-Şerî'a" ve gerekse "Tafsîlu'n-Neş'eteyn ve Tahsîlu's-Sâ'âdeteyn" isimli eserlerinde anılan eserlerden alıntılar yapmakta ve ahlâkî terimlerin bir kısmını olduğu gibi iktibâs etmeye ancak Ğazzâlî gibi o da ne eserin adını zikretmekte, ne de müellifinden bahsetmektedir.⁶¹

İslam ahlâkîn klasikleşmiş kaynaklarından birisinin yazarı ve İbn Sînâ felsefesinin başta gelen hayrânlarından ve şârihlerinden olan Nasreddîn Tûsî (Öl., 672/1274) başta Ahlâkî Nâsîrî isimli eseri, olmak üzere hemen hemen hiçbir eserinde İbn Sînâ'nın ahlâka ilişkin

görüşlerine yer vermez. Ahlâkî Nâsîrî'nin ahlâkîn temizlenmesine ilişkin birinci bölümü ünlü ahlâk düşünürü İbn Miskeveyh'in Tehzîbü'l-Ahlâk isimli eserinin farsîa tercümesi oluşturmaktadır. Ancak müellif, bu eserin ameli hikmet bakımından mükemmel bir eser olmasına karşın aile ahlâkî (el-Hikmetü'l-Menziliyye) ve site ahlâkî (el-Hikmetü'l-Medeniyye)na yer vermediği için bu iki bölüm de kendisinin ilâve ederek eserini meydana getirdiğini bildirmektedir.⁶² İbn Sînâ'nın en büyük şârihlerinden birisi olan Tûsî'nin gerek İbn Sînâ'nın ahlâka ilişkin görüşlerinden ve gerekse bu eserinden hiç söz etmemesi onun üstâdının bu konudaki yazılarından haberdâr olmadığı veya İbn Sînâ'nın ahlâk konusunda eser kaleme almadığı anlamına gelmez elbette.

Ünlü Türk ahlakçısı Kinalî zâde Ali Efendi (Öl. 979/1572) ise Ahlâkî Alâî isimli eserinde İbn Sînâ'nın bu eserinden bazı bölümler aktarmaktadır, ancak bunu doğrudan İbn Sînâ'nın eserinden değil yukarda zikr ettigimiz gibi- Ğazzâlî'nin ondan yaptığı iktitâfların yeraldığı İhyâ'u U'lûmi'd-Dîn'den aktarmaktadır.⁶³

İmdi bu tâhlîllerden sonra şimdi bu eserin yazarının İbn Sînâ olup olmadığı konusu üzerinde bir nebze durmak istiyoruz:

Kanâatımızce eser - Behcet Efendi nûshâsında da görüldüğü gibi İbn Sînâ'ya aittir. Çünkü İbn Sînâ'dan önceki müslüman yazarlar tarafından kaleme alınmış olan İslâm ahlâkîna ilişkin kaynaklarda (Fârâbî, Yahâî İbn Adîy başta olmak üzere diğer müelliflerde) eserin tam metnine ve hattâ metnin bir bölümune rastlamak mümkün olmamıştır. Sadece bir kaç kavramın tanımında İbn Miskeveyh ile ortak noktalar tespit edilebilmiştir ki bunlar da İbn Sînâ'nın istifâde ettiği Nicolaus'un mezkûr eserinden veya doğrudan İbn Sînâ'nın bu eserinden veya öteki ahlâk yazalarından yararlanılarak yazılmış olması muhtemeldir. İbn Miskeveyh'in Tehzîbü'l-Ahlâk'i bazı noktalardan bu risâle ile uyuşmakta ise de bu, onun kopyası olduğu anlayışına gelmez. Çünkü her ikisi için de ortakaynak niteliğinde bulunan Platon ve Aristoteles 'ten yararlandıkları kesindir. Ğazzâlî, İbn Sînâ'nın eserini bütünüyle iktibâs ettiğine göre, bu eser Ğazzâlî'den sonraki müelliflere de ait olamaz. Geriye eserin Ğazzâlî'nin olması ihtimâli kalıyor. Yukardaki tâhlîfler ışığında Ğazzâlî'nin olması da mümkün gözükmüyor,, çünkü Ğazzâlî her iki eserinde de özellikle Grek orijinli fikirlerden veya Grek unsuru taşıyan ifâdelerden uzak durmaya ve bunları tasfiye etmeye özen

58-Hüseyin Vassâf, Sefîne-i Evliyâ, II, 394 (Nakleden, H. Kâmil Yılmaz, Azîz Mahmûd Hûdâî, 77.)

59-Ziver Tezeren, Seyyid Azîz Mahmûd Hûdâî, 17, 126

60-Ebû Yezîd el-Ucemî, ez-Zerî'a ila Mekârimi's-Şerî'a önsözü, 16

61-Râğıb el-İsfahânî, Tafsîlu'n-Neş'eteyn ve Tahsîlu's-Sâ'âdeteyn, 159)

62-Nâsîreddîn Tûsî, Ahlâkî Nâsîrî, 10

63-Kinalî zâde Ali Efendi, Ahlâkî Alâî, I, 53-92

göstermektedir. Binâenaleyh eldeki metnin *Ğazâalî*'ye âidiyyeti de düşünülemez.

Eldeki metnin Grek veya Sûryânî bir yazara âit olması ihtimâli de pek kuvvetli gözükmüyor. Zîrâ esere kaynaklık eden Nicolaus'un "el-Medhal ila Îmî'l-Ahlâk" isimli eserinde bu risâle ile benzer taraflar ve risâlenin ancak birkaç parağrafı Nicolaus'un eseriyle uyuşmaktadır. geri kalan büyük bir kısmı ise farklıdır.

Görülüyor ki İbn Sînâ'nın bu eseri, daha sonra klâsikleşecek olan İslâm ahlâkinin temel kaynaklarından birisini oluşturmaktadır. Ve bu nedenle İbn Sînâ'yi, Fârâbî, İbn Miskeveyh ve *Ğazzâlî* ile birlikte İslâm düşüncesinin ilk dönem ahlâk filozofları arasında sayabılırız.

Biz, İbn Sînâ'nın bu risâlesinin orijinal arapça metnini neşterken; hem eserin otantisitesini, hem de eserde yeralan ahlâkî kavramların kronolojik seyri gösterebilmek amacıyla Aristoteles'in arapçaya tercüme edilmiş bulunan "Nicdmacque'a Ahlâk" isimli eseriyle bu esere giriş mâhiyyetinde Hellenistik düşünürlerden Nicolaus'a izâfe edilerek arapçaya çevrilmiş bulunan "el-Medhal ila Îmî'l-Ahlâk" ve *İskenderiyye*'li düşünürlere izâfe edilerek arapçaya çevrilmiş bulunan "Nicomacque'a Ahlâk"ın özeti olan "İhtisâru'l-İskenderâniyyîn" isimli eserden ve sırasıyla el-Kindî'nin "Risâle fî Hudûdi'l-Eşyâ"; Yahyâ ibn Adî'nin "Tehzîbu'l-Ahlâk"; Fârâbî'nin İbn Sînâ'nın kaynakları arasında bulunan "et-Tenbîhu alâ Sebîli's-Sâ'âde", "el-Fusûlu'l-Medenî"; İbn Sînâ'nın "el-Ahlâk" adıyla neşr edilen risâlesiyle "el-Birru ve'l-İsm" adındaki risâlesinden benzer kavramların tanımını verdik. Böylece İbn Sînâ öncesi ahlâk literatüründe bu kavramların nasıl yer aldığına sergiledigimiz gibi, İbn Sînâ'nın kendinden önceki kaynaklardan nasıl ve ne kadar yararlandığını da göstermeye çalıştık.

Ancak risâlenin ilkin *Ğazzâlî* tarafından iktibâs edilmiş olması nedeniyle, İbn Sînâ'dan sonra *Ğazzâlî*'ye gelinceye deðin başka kaynaklarda yer alıp almadığını gösterebilmek amacıyla; Aristoteles'in tercümelerinden itibâren sergiledigimiz çizgiyi aynı amaçlarla *Ğazzâlî* dönemine kadar da uzatmaya çalıştık. Böylece İbn Sînâ'nın çağdaşı olan İbn Miskeveyh'in "Tehzîbu'l-Ahlâk"; Isfahânî'nin *Fez-Zerî'a* ile Mekârimi's-Şerîf'a; Tafsîlu'n-Neş'eteyn ve Tahsîlu's-Sâ'âdateyn" ve nihâyet *Ğazzâlî*'nin (Mîzânu'l-Amel ve buradan özellenmiş olduğunu gördüğümüz İhyâu Ulûmi'd-Dîn" isimli eserlerinden de alıntılar yaptık. Böylece bir yandan eserin *Ğazzâlî*'ye âit olmadığını tespit ederken, diğer yandan da İbn Sînâ ile *Ğazzâlî* dönemleri arasında yer alan müelliflere de ait olmadığını göstermiş olduk. Ahlâk literatürünün XII. yy. den

sonraki çizgisi ise bizi pek ilgilendirmediðinden bundan sonraki kaynaklarla mukâbele yapma gereğini duymadık. Zîrâ başta Nasîruddîn Tûsî olmak üzere bundan sonra gelen müelliflerin ekseriyyeti İbn Sînâ-İbn Miskeveyh-*Ğazzâlî* üçlüsünün yerleştirmiş oldukları ahlâkî kavramları olduğu gibi tekrârlıyorlardı.

Eserin turkish çevirisinde ise bu kavramların karşılığını; klasik dönemde için Mütercim Asım Efendi'nin Kâmûs tercumesinden, son dönemde ise, medresenin yetiştirdiği son büyük âlimlerimizden Ömer Nasûhî Bilmen'in "Ahlâk Lügatçesi" isimli eserinden alıp dipnotta gösterdik. Başta "Ahlâk-i Alâf" olmak üzere Osmanlı ahlâk literatürünün klasikleri arasında yer alan diğer ahlâk kitaplarından alıntı yapma yoluna gitmedik, çünkü bu kaynaklar çokgunkula ; bizim metin dipnotunda verdiğimiz İbn Miskeveyh'in "Tehzîbu'l-Ahlâk" isimli eseriyle bu eserin farsça tercüme ve adaptasyonundan oluşan Nasîruddîn Tûsî'nin "Ahlâk-i Nâsîrî'sinden, ayrıca kavramları, bizim neşti ettiğimiz risâleden hemen hemen aynen alan *Ğazzâlî*'nın Mîzânu'l-Amel ve İhyâu Ulûmi'd-Dîn isimli eserinden iktibâs ettikleri için ve biz bunları arapça metnin dipnotunda gösterdiğimizden dolayı tekrârlamaya gerek duymadık.

Bu metin neşrine; İbn Sînâ'nın çok iyi bilinmeyen ahlâkî tarafını göstermeye çalıştığımız gibi, klasik dönemde İslâm ahlâk literatürünün temel kavramlarını kronolojik çizgisi içerisinde göstermeye çalıştık. Eserin turkish çevirisinde ise; bir yandan Türk okuyuculara İbn Sînâ ahlâkî tanıtımıya çalışırken, diğer yandan da Osmanlı ahlâk literatürünün temel kavramlarını göstermeye gayret ettik.

Eserin orijinal metnini fransızca çevirerek, arapça ve turkish kaynaklardan yararlanma imkâni bulamayan yabancılara da bu imkâni sağlamaya çalıştık.

ابن سينا : الاخلاق
(النسخة الاصلية)

[رسالة اخرى في الاخلاق له ايضا] (١)

بسم الله الرحمن الرحيم (٢)

الحمد لله رب العالمين . وصلواته على افضل الشارعين : محمد، خاتم النبيين ، وعلى آله
المتinxين ، وأصحابه الطاهرين .

[المكمة العلية]

المكمة العلية (٣) : فضيلة للنفس الناطقة ؛ وسط بين الخبر والبلة (٤) ، بها يسوس
الفضبة ، والشهوانية ، وتقدر حركاتها على ما يجب من صواب الاعمال (٥) .

الخبر (٦) : حال للنفس الناطقة.. تطلق للشهوانية والفضبة ان يتحرک حركة زائدة على
الواجب ؛ وهي حال ، بها يكون الانسان ذا مكر و جلة .

البلة (٧) : حال للنفس الناطقة .. تقتصر بالحركات الشهوانية ، والفضبة عن الواجب ؛ وهي
بطو الفهم ، وقلة العلم بصواب الاعمال (٨) .

الشجاعة (٩) : فضيلة للنفس الفضبة ، وسط بين التهور والجنون ؛ وهي ان يكون الفضبة
قوية، مطبعة للناظطة تقدم اذا اشارت بالاقدام ، وتحجم اذا اشارت بالاحجام (١٠) .

الزهور (١١) [التهور] : حال للنفس الفضبة ، بها تزيد حركتها على ما يجب حتى يقدم
عند وجوب الاحجام .

الجنون (١٢) : حال للفضبة ، بها ينقص حركتها عما يجب ، حتى تكل عند وجوب الاقدام .

العنفة (١٣) : فضيلة للنفس الشهوانية وسط بين الشر و خروج الشهوة ؛ وهي حال لها ،
تحركها بحسب تقدير الناظطة .

ARAPÇA METİN

الثُّرَّةُ (١٤) : زيادة حركة الشهوانية على الواجب ، حتى يشترى الى اللذات المفرطة التي تقع الناطقة من نيلها .

خمرد الشهرة (١٥) : تقصان حركة الشهوانية عن الواجب ، فلا يشترى الى ما توجب الناطقة نيله .

العدالة (١٦) : حال للانفس الثالث ترتيبها الترتيب الواجب ، تقتبدها (٤) الناسب ، حتى تأتلف (١٧) ائتلاف اعضاء البدن . ولا تتسب العدالة الى نفس دون نفس ، بل هي فضيلة جملة الانفس ، واعتدالها .

المجرر (١٨) : ضد العدالة ، وهو الرذائل كلها . وليست العدالة وسطاً بين رذائلين ، بل لها ضد واحد . لأن العدالة : هي الترتيب ، وال مجرر : هو عدم الترتيب . وليس بينهما وسط . فأن العدالة : حالة مزيفة جامدة بين التغيرات الثالث ، على الترتيب الواجب .

عدالة المعاملة (١٩) : وسط بين الغبن ، والتغابن .

[**التغابن** : (٢٠) وهو ان يأخذ الانسان في المعاملة ما له ان يأخذ ، ويعطي عليه ان يعطي .

والغبن (٢١) : ان يأخذ الانسان في المعاملة ما ليس له اخذ . والتغابن : ان يعطي في المعاملة ما ليس عليه اعطاءه

فضائل الحكمة:

التعقل ؛ ويسمى حسن التدبر ،
والذهن ، وجودة الرأي ، وصواب الظن .

التعقل ، والكيس (٢٢) : جودة الروية في استبانت ما هو الاصلح (٢٣) ، والانضل في تحصيل الخبرات العظيمة ، والغايات الشرفية . وقد يكون ذلك في ما يختص بالانسان ، وفيما يشير به على غيره ؛ من تدبّر منزل ، او مدينة ، او مقاومة عدو وبالجملة ، في كل ما يسمى تدبّرا ، ويؤدي الى أمر جليل ؛ فان كان ذلك في الامور المقيرة سى (٢٤) كيما .

الذهن (٢٥) : هو القدرة على صواب الحكم عند اشتباه الآراء ، والتنازع فيها .

جودة الرأي (٢٦) : سرعة الواقع على الاشياء التي اذا استعملت ادت الى العاقبة المحودة .

صواب الظن (٢٧) : موافقة فيما تقتضيه (٢٨) المشاهدات من غير استعانت بالادلة .

رذائل الحب : الدهاء ، و الجريزة

فالدهاء (٢٩) : جودة استبانت ما هو ابلغ في اقام ما يظن صاحبه انه خير ، وليس هو خيرا في الحقيقة ، وإنما هو نوع عظيم .

الجريزة (٣٠) : جودة استبانت ما هو ابلغ في اقام ما يظن خيرا ، وهو في الحقيقة نوع خبيث . والفرق بين الدهاء والجريزة ؛ إنما هو في عظم الريح وصغره فقط .

الرذائل الداخلة تحت البليه :

الغسارة ، والحمق ، والجنون .

الغسارة (٣١) : قلة التجربة في الامور العملية ، مع سلامة التغيل . وقد يكون الانسان غمرا في شيء ، غير غمرا في الآخر .

الحمق (٣٢) : هو ان يفسد الروية ابدا فيما يؤدى الى الغاية المطلوبة حتى يختل السلوك ؛ وقد يكون خلقة قبيحه طبيعيا ، ولا دواع له . وقد يكون عرضيا عن امراض دماغية ، و يمكن ازالته بالادوية .

الجنون (٣٣) : هو ان يفسد التخيل فيما يبغى ان يؤثر ، فيتجه ابدا الى خلاف ما يبغى اشاره . والفرق بين الحمق والجنون ؛ ان الاخر تخلله لما يبغى اشاره سليم وتصده لاصاباته صحيح ، الا ان فساد رويته يرجعه عند سلوكه الى المتقصد في اشياء يعوقه عن بلوغه . واما الجنون ؛ فان تخلله للغایات المقصودة غير سليم . ولهذا ما يكون الاخر اول ما يشاهد في صورة العاقل . وقد يكون الجنون خلقه ، فلا يداوى ، وقد يكون عارضاً يداوى .

فضائل الشجاعة :

الكرم ، والاجدة ، وكير النفس ، والاحتمال ،
والحلم ، والثبات ، والثبل ، والشهامة ، والوقار .

الكرم (٣٤) : وسط بين البذخ والذلة ، وهو طلب النفس بالاتفاق الواجب في الامور الخليلة القر، العظيمة النفع ، وهذا هو الذي يسمى الحرية .

الجساوة(٤٩) : الاستسلام للمؤملات من غير امر جميل يستفاد بذلك .
الهله(٥٠) : سوء احتمال الآلام .

الاستشاطة (٥١) : سرعة الفضب و حدته .
الانخزال(٥٢) : بطيء الفضب وبلا دنه .

التكبر(٥٣) : رفع النفس فوق قدرها ، واعطاها من التوقير ، والكرامة اكثر من استحقاقها .
التواضع(٥٤) : خط النفس الى ما دون قدرها ، واعطاها من التسقيف والكرامة اقل من استحقاقها .

الكبير(٥٥) : سبيه العجب ؛ وهو جهل الانسان بقدر نفسه ، فظنه انها على ما يجب من غير ان يكون كذلك .

والتسويف المهانة(٥٦) : وهي اتهام الانسان لنفسه ، وظنه انها على خلاف ما يجب .
والتسويف مع كونه رذيلة ، قد يمدح ؛ لان الكبار المقابل له في غياب الردانة . ولذلك قالوا :
التواضع سلم الشرف . وقالوا انه شبكة الكرام ؛ لان صاحبه يستميل القلوب ، ويستجلب الحببة
والانتباه . وكذلك التجذير ، ربما حملوه مع انه رذيلة لما فيه من انتقام الناس ، ولأن التوقير المقابل
له في غياب الردانة ، وكلها بالحقيقة رذيلة .

الفضائل التي تحت الفقة :

الماء ، والمساحة ، والصبر ، والساخاء ، وحسن التقدير ، والابساط ،
والدمانة ، والانتظام ، وحسن الهيئة ، والقناعة ، والهدوء ، واللوع ،
والطلقة ، والظرف ، والمساعدة ، والتسخط .

فاما الماء(٥٧) : فهو وسط بين الرقاقة والختن . ورسمه ؛ انه الم يعرض للنفس عند الفزع
من النقبة . ويقال ؛ انه رقة الوجه عن اتيان القبائح ، ومحفظ النفس من ان تتم .

المساحة(٥٨) : التجانى عن بعض الاستحقاق بالاختيار وطيب النفس ، وهو وسط بين
الاهمال والثاقفة .

الصبر(٥٩) : مقاومة النفس للهوى واحتساها من اللذات القبيحة .

الساخاء(٦٠) : وسط بين التوقير والتجذير ؛ وهو سهرة الانفاق ، وتجنب اكتساب الشيء من
غير وجهه .

النجد(٣٥) : وسط بين الجسارة والنكرول ، وهى ثقة النفس واسترسالها فى المرت اذا وجب من
غير خوف .

وكبر النفس(٣٦) : وسط بين التنفس وصغر النفس ، وهو فضيلة يقدر بها الانسان على
تأهيل نفسه للأمر الجليلة مع استحقاقه لها ، وهذه الفضيلة متعلقة بالكرامة والهوان . فكبر النفس
اذا حصلت له الامر الجليلة التي يستحقها استهان بها معرفة بقدر نفسه وجلالها . وان الزم على
الامور الصغار ، او نالته الكرامة من الارذال ، استهان بذلك ، فلا يبالى بالاتفاقات التي تسمى
سعادة البخت او شتاوته .

الاحتلال(٣٧) : وسط بين الجسارة والهله ، وهو القرة على مصاورة الآلام .

الحلم(٣٨) : وسط بين الاستشاطة والانفراط ، وهي حال تكب النفس الواقار .

الثبات(٣٩) : شدة النفس ، وبعدها عن الخور .

الشهامة(٤٠) : الحرص على الاعمال ترقعا المجال .

البل(٤١) : سرور النفس بالاعمال العظام .

الرقار(٤٢) : وسط بين الكبر والتواضع ، وهو ان يضع نفسه لموضع استحقاقها من الكرامة ،
فلا يظلمها بمعونة منه بقدرها

رذائل الشجاعة الداخلة تحت التهور ، والجنين :

البذخ ، والذلة ، والجسارة ، والنكرول ، والتنفس ،

وصغر النفس والجساوة ، والهله ، والاستشاطة ،

والانخزال ، والتكبر ، والتراضع ، والعجب ، والهانة .

البذخ(٤٣) : هو الانفاق فسما لا يجب من الزينة وغيرها طلب للصلف .

الذلة(٤٤) : ترك الانفاق فسما يجب ، والافتخار بالأشياء الصغار .

الجسارة(٤٥) : الاستهانة بالموت الذي لا يجب .

النكرول(٤٦) : الانقضاض عن المرت الواجب .

التنفس(٤٧) : تأهيل النفس للأمور الكبار من غير استحقاق .

صغر النفس(٤٨) : تأهيل النفس لما دون الاستحقاق .

الجهتين . مثال ذلك : ان اوقيلديس ، لما اراد ان يعالج قوة الاستشاطة ، وبروض نفسه على الملح ، ضبط نفسه ، وراضاها على الاعضاء (١) عن السفهاء ، الذين كانوا بجهونه (٩٨) في المحايل ، بالشتم ، والسفه . وربما استدعي ذلك منهم ، حتى صار اليونانيون يضربون به المثل في الملح . (٩٩)

ودموزتيوس (١٠٠) : درج نفسه الى الشجاعة بركرוב البحر في الشتاء . (١٠١) وأصحاب يوناغورس (١٠٢) ، كانوا يصنعن المأكل الطيبة الشبيهة ، ويتغذون من اكلها ، ويطعمونها عبدهم بحضرتهم ، ثم يقتصرن هم على خبر ملة (١) من الشعير . (١٠٣) والبراهمة - وهم عباد الهند - يتدرجون الى مقاومة التحروع : بان يقوموا طول الليل على نوبة واحدة ، من غير ان ينتقلوا عنها الى غيرها . (١٠٤) وافركطوس (١٠٥) نزع (١٠٦) نفسه عن محبة المال : بان باع كل ما يملكه وتصدق بشنته . (١٠٧)

وهي هنا طريق آخر في علاج الاخلاق ، واصلاحها : وهو استعمال طريق الموسقى . فان من الاخنان ، والاشمار ، والثغر ، والزمر ، والابقاء : ما يبعث النفس على الشجاعة ، ومنها ما يبعث على الجن ، ومنها ما يحرك على السخاء ، ومنها ما يحمل على البخل . وكذلك لكل واحد من الاعمال المدوحة ، والمذمومة طريقة تدعى اليها ، وتحرك عليها . وذلك مشاهد (١٠٨) في آلات التصوير المستعملة في الحروب . فاذا استعين بالموسيقار الحاذق تفع تماما .

وأساس الفضائل ، وملائكتها : الرجوع الى الله - عز وجل - باطالة الفكر في عظمته . فان من فكر فيه اطلت عنائه - تعالى - عليه . ثم نظم الانبياء الذين بلغومنا رسالته ، وبصرونا دينه . ثم التمسك بافعال الشريعة التي اوردوها ، من (١٠٩) الصوم ، والصلة ، وسائر اعمال البر ؛ فانها هي الاعمال المقرية الى رب العزة ، المحصلة للمنزلة عنده وهي غاية السعادة والاجلال بذلك ، هو العائق عن السعادة وال مجال للثقاء في العاجلة والاجلة . (١١٠)

الحياة : مرجحة ، الفضائل الخلقية ؛ لان القديمة ، قالوا : ان الحياة ، رأس المجردات . وقالوا : لا ينبغي ان يشتمل بتأديب الصبي الذي لا حباء له ، فانه لا مطبع في صلاحه . وذلك لان صاحب الحياة ، وان لم يكن نفسه مهنة فهو خلق ان يشحيبي ؛ اما على الملا ، فمن الناس ؛ واما على الخلوات فمن (٩٠) الجهر الشريف الذي فيه ، وهو العقل ؛ ففيتقبض عن كثير من القبائح .

السعادة العامة : ان يجمع (٩١) للإنسان الفضائل النسبية ، والعمل بمحاجتها ، والفضائل البدنية ، والفضائل (٩٢) الخارجة عن النفس والبدن . ومن تعززه الفضيلة (٩٣) النسبية فلا يمكن بعيداً عنها ، وان حصلت له الفضائل الآخر ؛ وحيثنيت بياري البهائم التي يتفق (٩٤) لها الصحة والنعمة . فان حصلت الفضائل النسبية ، واعززت البدنية ، والخارجة فهو سعيد . لان انا نقول في هذا السعيد ، انه مذكر السعادة . وذلك ان العالم بحقائق المرجادات ، التخلق بشريف

الأخلاق ، لا يقال انه شقي لنقص ، او آفة في بدنه (٩٥) او اهله ، او ماله ، لان سيرته - مع ذلك - جميلة ، واقعاته خيرات ، غير رديئة ، ونفسه على المصائب صابرة ، غير جازعة . وعلامة بلوغ الانسان كماله في الفضائل الخلقية : ان تصدر عنه الانفعال الجميلة ، وهو مسرور بها ، ملئها ، غير متأنٍ بها .

ويصير الانسان ملئاً بالانفعال الجميلة ، اذا صدرت عنه اذا تصور جمالها ، وكونها خيرات ، ثم تخلق بالاخلاق الحميدة التي عنها تصدر هذه الانفعال فصار مثلك الى ايتها . اما الصبيان الذين لم يبلغوا ان يفهموا البرهان ، فيتصور لهم حسن الانفعال الجميلة بمدحها ، والزيارة على اضدادها . واما العوام ، فباتجاهات التي ينرب عن البرهان عندهم ؛ مثل ان يذكر لهم اقارب الاخيار ، وسيرتهم .

ويتحقق الانسان بالاخلاق الجميلة ، او النعمة ؛ باعتماد (٩٦) انفعال المثل الذي يراد الانصراف عن ضده . ، ان كان قد يتبعه بضده . مثال ذلك : ان خلق السخاء ، اما يحصل في الانسان باعتماد فعل السخاء ، والارتكاض باستعماله ، ثم يان ينصرف عن خلق السخاء . ويتقوى قد تخلق به . وكذلك البخل يحصل باعتماد فعل البخل ، والانصراف عن خلق السخاء . ويتقوى الانسان على الانصراف عن الخلق الذميم الذي قد تخلق به ؛ بان يجدب نفسه عن الرذيلة التي يغلب عليه الى الطرف المقابل لها . فانه كلما تباعد منها قرب من الوسط ؛ كحال في الخبطة المعرجة التي يراد تسريتها ، فتشتت الى ضد جهة اعراجها ، حتى يقف على الاستواء الذي هو الوسط بين

المراسي :

- (١) رسالة في الأخلاق للشيخ الرئيس ابن سينا
- ٢ - + ويه ثقى
- ٣ - « فاما الحكمة : فتحد بانها العلم بالامور الالهية والانسية والمعرفات وايها يجب ان يفعل ، وايها لا يجب ان يفعل . » ... « فاما فعل الحكمة : فهو النظر في الامر الالهية والانسية وفي المعرفات وايها يجب ان يفعل . » ... « الحكمة : بين الخبر والبلادة على ان ذلك يكون ببساطتها في الزيادة على المترسيط : وهذه بالتصور عنه . » (ارسطو - نيكولاوس ، المدخل ، ٤٠٣.٤٠٤)
- « الفضائل النسانية ؟ هي المخالق الانسانى المحمد ؟ وهى تقسم قسمين اولين : احدهما فى النفس ، والآخر ما يحيط بدن الانسان من الآثار الكائنة عن النفس . اما القسم الكائن فى النفس فينقسم ثلاثة اقسام : احدهما الحكمة ، والآخر النجدة ، والآخر العنفة . واما الذى يحيط بذى النفس ، فالآثار الكائنة عن النفس ، والعدل فيما احاط بذى النفس . واما الحكمة : فهي فضيلة القوة [الطبقة] ، وهي علم الاشياء الكلية بعثاقتها ، واستعمال ما يجب استعماله من المقادير . » (الكتندي ، رسالة في حدود الاشياء ، ١٧٧)
- « اما الحكمة : فهي فضيلة النفس الناطقة المميزة . وهي ان تعلم الامور الالهية ، والامور الانسانية ، ونشر علمها بذلك ان تعرف المعرفات ايها يجب ان يفعل ، وايها يجب ان يفعلن . » (ابن مسكويه ، تهذيب الاخلاق ، ١٥ - ١٦)
- « اما قوة العلم : فمحنتها وصلاحها فى ان تصير بحث يسهل بها درك الفرق بين الصدق والكذب فى الاقوال ، وبين الحق والباطل فى الاعتقادات ، وبين الجميل والتقبيل فى الانفعال . فإذا صلحت هذه القوة حصل منها ثمرة الحكمة . والحكمة رأس الاخلاق الحسنة . وهي التي قال الله عنها « ومن يؤتى الحكمة فقد اوتى خيرا كثيرا . » (البقرة ، ٢٦٩) » ... « وتعنى بالحكمة : حالة للنفس بها يدرك الصواب من الخطأ فى جميع الانفعال الاخبارية . » ... « الحكمة : «اما الحكمة فيسى افراطها عند الاستعمال في الاغراض الفاسدة خبشا وجزرة ، ويسى تفريطها بها . والوسط : هو الذي يختص باسم الحكمة . » (الغزالى ، احيا ، ٥٣-٥٤)

« فاما الحكمة : فتعنى بها ما عظم الله تعالى فى قوله : « ومن يؤتى الحكمة فقد اوتى خيرا كثيرا . » (البقرة ، ٢٦٩) ، وما اراده رسول الله حيث قال : « الحكمة : ضالة المؤمن . » وهى منسوبيه الى القوة العقلية . . . . . « واسم الحكمة : لها (العقل العملى) من وجده كالملجأز . لأن معلوماتها كالزيف تقلب ولا ثبت . فمن معلوماتها ان يذلل المال ففضيلة . وقد يصير ردئلة فى بعض الاوقات ، وفي حق بعض الاشخاص . فلذلك كان اسم الحكمة بالاول ، احمق ، وهذا الشانى كالكلمال والتثنة للاول . وهذه هي الحكمة الخلقية ، وال الاولى هي الحكمة الفلسفية النظرية . وتعنى بالحكمة الخلقية حالة وفضيلة للنفس العاملة بها تسويف القوة الفضبية والشهوانية ، وتقلد حركاتها بالقدر الواجب في الانقباض والاتساع . وهي العلم بصواب الانفعال . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٥٥-٥٦)

٤ - البله

٥ - الاعمال

- ٦ - اثني : استعمال الدهاء في الامور الدنيوية، صغيرها وكبيرها . (راغب الاصفهانى، الترغیة الى مكارم الشریعة ، ٢٢٥)
- « اما اثني : فهو طرف افراطها (اي الحكمة العملية النظرية) وهو حالة يكون بها الانسان ذا مكر وحيلة باطلان الفضبية والشهوانية يتحرکان الى المطلوب حرکة زائدة على الواجب . » ... « او ما رذيلة اثني : فيتدرج تحتها الدهاء والجريرة . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦١، ٦٢)
- « واما الحكمة : فيسى افراطها عند الاستعمال في الاغراض الفاسدة خبشا وجزرة . » (الغزالى ، احيا ، ٥٣، ٣)

٧ - (البله)

- ٨ - البله : « البله والجريرة طرقان للحكمة . » (ارسطو - اسكندراني ، اختصار ، ٤٤٢)
- « واعنى بالبله : تعطيل هذه القوة ، واطراحها . وليس بنبغي ان يفهم ان البله هى نقصان الخلقة ، بل ما ذكرته من تعطيل القوة الفكرية بالازادة . » (ابن مسكويه ، تهذيب الاخلاق ، ٢٢)
- « واما البله : فتلة النبه على الامور وضاده الكبس . (راغب الاصفهانى، الترغیة الى مكارم الشریعة ، ٢٢٤)
- « واما البله (!) فه هو طرف تفريطها ونقصانها (اي القوة العملية النظرية) عن

« واما الشجاعة ، فان صاحبها يسمى انتا ... ثم ان صاحب الجبود والشجاعة اذا عم غيره بفضيلته وتعدها ، رجي باحدهما واحتشم وهب بالآخر . وذلك في الدنيا فقط ، لاتهما فضيلتان حيوانيتان ...». واما الشجاعة : فهي فضيلة النفس الفضبية . وظهور في الانسان بحسب انيابها للنفس الناطقة المميزة ، واستعمال ما يوجبه الرأي في الامور الهائلة . اعني ان لا يخاف من الامور المزعجة ، اذا كان فعلها جميلا ، والصبر عليها ممودا . ... « واما الشجاعة : فهي وسط بين رذيلتين احدهما الجبن والآخر التهور . » (ابن مسكريه ، تهذيب الاخلاق ، ١٥ - ١٦ ، ٢٣)

«الشجاعة: ان اعتبرت وهي في النفس، فصرامة القلب على الاهوال ، وربط الجأش في المخاوف. وان اعتبرت بالفعل: فالاقدام على موضع الفرضة. وهي فضيلة بين التهور والجبن.» (راغب الأصفهاني، التربعة الى مکايم الشريعة ٣٢٨)

« واما الشجاعة : فهي فضيلة للقوة الفضبية لكرتها قوية . ومع قوة الجبعة منقادة للعقل التأدب بالشرع في اقدامها واحجامها . وهي وسط بين رذيلتيها الطيفتين ، وهما التهور والجبن. ... « بيان ما يندفع تحت فضيلة الشجاعة . وهو الكرم ، والنجلة ، وكثير النفس ، والاحتمال ، والحلم ، والثبات ، والنبل ، والشهامة ، والوقار . » (الفزالي ، ميزان العمل ، ٦٢.٥)

« وحسن القوة الفضبية واعتدالها يعبر عنه بالشجاعة . .... « واما خلق الشجاعة : فيصدر منه الكرم ، والنجلة ، وشهامة ، وكسر النفس ، والاحتمال ، والحلم ، والثبات ، وكظم الغيط ، والوقار ، والتودد ، وامثالها ، وهي اخلاق محمرة . واما افراطها : وهو التهور ، فيصدر منه الصلف ، والبذخ ، والاستهانة ، والتكبر ، والعجب . واما تفريطها : فيصدر منه ، المهانة ، والذلة ، والبغز ، والخسارة ، وصغر النفس ، والانقضاض عن تناول الحق الواجب . ... ومعنى بالشجاعة: كون قوة الفضب منقادة للعقل في اقدامها واحجامها . » (الفزالي ، احيا ٣ ، ٥٣)

١- نقدم اذا اشارت بالاجمام

١١- (التهور) : « فاما الاعتدال من جهة الفلسفة . اعني اعتدال الطيبة . للتجدة ، خروج القوة الغلبية عن الاعتدال . وهي رذيلة الاعتدال ؛ وهو ينقسم قسمين متضادين : احدهما من جهة السرف ، وهو التهور والهيج . » (الكندي ، رسالة في حدود الاشياء ، ١٧٨)

الاعتدال. وهي حالة للنفس تضر بالفضبة والشهرانية عن القدر الواجب . ومنظماً : بطر الفهم ، وقلة الاحاطة بصواب الاعمال . ... « واما رذيلة البهله : فتدفع تحتها الغسارة والحق والجبن . » (الفزالي ، ميزان العمل ، ٥٦ ، ٦١)

« وسمى تفريطها (الحكمة) بها . والوسط : هو الذي يختص باسم الحكمة . » (الفزالي ، احيا ، ٥٣.٣)

٨ - الاعمال والاعمال

٩ - الشجاعة : « و من فضائل الفضبية : فالشجاعة : هي الاقدام على ما يجب من الامور التي يحتاج الى ان يعرض الانسان نفسه بها لاحمال المكاره ، والاستهانة بالألام الواسلة اليه منها كالذب عن الجرائم وغيرها . » (ابن سينا ، الاخلاق (سع رسائل) ، ١٠)

« وحدث الشجاعة : بانها سلامة الرأي المحاصل في النفس على الشيء فيما يخاف وما لا يخاف . وذلك ان الذي يقدم على ما لا خوف منه وتدعم اليه السنن والنظر الصحيح هو بالحقيقة المهيأ لأن يكون شجاعا في كل ما لا خوف فيه ، لأن المرت في جهنه حسن بقاعد الخبرات رديئ جدا مع النضجية . » « والشجاعة على هذا التحوار ايضا موضوعة بين شرين هما : التهور والجبن . فاما ذاك فينبسط على احد الطرفين بالزيادة ، وهذا في الطرف الآخر بالنقص . » ... « وفعل الشجاعة : ان يكن قد اعدت منقادة للتجدة لكيلات في شر عند التمسك بالواجب فيما يخاف وفيما لا يخاف . » ... « وفعل الشجاعة : هو التمسك بالسنة في الامر المخوف وغير المخوف وموضوعاتها الخوف والتشجيع والصبر . ... « وقد وسمت الشجاعة واشنقت اسمها من اندرفوريوس (وهو الانسان الوجه واندريا) وهو الرجلية . وهذه هي الصبر والشدة الكائنان مع قبيز . » (ارسطو - بيقولاوس ، المدخل ، ٤٠٣ ، ٤٠٤)

« التهور والجبن طرقان للتجدة وان شئت قل للشجاعة . » (ارسطو - اسكندراني اختصار ، على سبيل السعادة ، ١٩٩ - ٢٠٠) (٤٤٢)

« ان الشجاعة : هو خلق جميل ويحصل بتوسيط في الاقدام على الاشياء، المزعجة والاحجام عنها . والزيادة في الاقدام عليها تكتب التهور والقصاص من الاقدام يكتب الجبن ، وهو خلق قبيح . والزيادة في الاحجام والقصاص في الاقدام يكتب الجبن ، وهو خلق قبيح . » (فارابي ، النتبه على سبيل السعادة ، ٢٠٠ - ١٩٩)

« والشجاعة متوضطة بين التهور والجبن » (فارابي ، فصل المدى ، ١١٣)

واما التهور : فهو الاقدام على ما لا ينبغي ان يقدم عليه . » (ابن مسکوریہ ، تهذیب الاخلاق : ٢٢)

« فالتهور : لطرف الزيادة (اي الشجاعة) عن الاعتدال . وهي الحالة التي بها يتقدم الانسان على الامور المحظورة التي يجب في العقل الاحجام عنها . » واما رذيلة الشجاعة : وهو التهور والجبن . فما يجل منها الى جانب الزيادة فهو تحفته . » (الفزالی ، میزان العمل ، ٥٦ ، ٦٢)
« فان مالت قوة الغضب عن الاعتدال الى طرف الزيادة تسمى تهورا . » (الفزالی ، احیا ، ٣ ، ٣) (٥٣)

١٢ - الجبن : « فاما الاعتدال من جهة الفلسفة ؟ اعني اعتدال الطينة . للتجنة ، خروج القرة الغلبية عن الاعتدال . وهي رذيلة الاعتدال . وهو ينقسم قسمين متضادين : احداهما من جهة السرف ، وهو التهور والهرج . واما الاخر فهو من جهة التقصير ، وهو الجبن . » (الكندی ، رسالتی فی حدود الاشیاء ، ١٧٨)

« ومنها الجبن . وهو الجزع عند المخاوف ، والاحجام عما تختر عاقبته ولا تزمن مغبته . » (يحيی ابن عدى ، تهذیب الاخلاق ، ٦٣)

« اما الجبن : فهو الخوف مما لا ينبغي ان يخاف منه . » (ابن مسکوریہ ، تهذیب الاخلاق ، ٢٣)

« واما الجبن : فلطرف التقصان (اي الشجاعة) . وهي حالة تتخلص حرکة الغضبة عن التذر الواجب ، فتصرف عن الاقدام حيث يجب الاقدام . » ... « فان كان طبعه مثلاً الى التقصان اي عن الشجعان) الذي هو الجبن فليتعاط افعال الشجعان . » ... وما يجل (من الشجاعة) الى جانب التقصان فهو تحفته . » (الفزالی ، میزان العمل ، ٥٦ ، ٥٧)

« وان مالت (قوة الغضب) الى الضعف والتقصان تسمى جينا وخريرا . » (الفزالی ، احیا ، ٣) (٥٣ ، ٣)

١٣ - العنفة ، فالعنفة : وسط بين الشر ، والسبق وما اشبهها ، وبين خبرد الشهرة . » ... « من فضائل الشهوانیة : اما العنفة : فهي ان تسک عن الشره الى قتلن الشهور المحشرة من المأكل ، والشارب ، والناكح ، والانتقاد لشيء من الشهور ، بل تهتها ، وتصرفها بحسب الرأی الصحيح . » (ابن سينا ، الاخلاق (تمع رسائل)

« والعنفة : هي العنفة الرئيس والرئيس على ان العنفة الفكرية هي الرئيس والشهوانیة هي الرئيس

اذا انتقادت الى ما يأمر به الرئيس . » ... وتعلل العنفة : هو اتفاق الرئيس والرئيس . ومواد هذه : هي اللذة والاذى الكائنة على الاكثر عن اللذ وذوق وهي امور بدنیة . » ... « وتعلل العنفة : لا ينقد لشيء من اللذات لكي يعتاد الحرية من كان مقتبلاً لها عند استيلاء النظم الصحيح عليه ... » (ارسطو - تیقولاوس ، المدخل ، ٤٠٣ ، ٤٠٤ ، ٤٠٤)

« السرعة والخمود طرقان للعنفة . » (ارسطو - اسکدرانی ، اختصار ، ٤٤٢)
« واما العنفة : فهي تناول الاشياء التي يجب تناولها لتربيتها ابدانها ، ومحظتها بعد التسام ، واتساع امثالها ، والنساك عن تناول غير ذلك . » (الكندی ، رسالتی فی حدود الاشیاء ، ١٧٧)

« والعنفة تحدث بتوسط في مباشرة الناس اللذة التي هي عن طعام ونكاح . والزيادة في هذه اللذة تكتب الشر ، والنقصان فيها - وذلك قلنا يكون - يكتب عدم الحس باللذة ، وهو مذموم . » (فارابی ، التنبیه على سبيل السعادة ، ٢٠١ - ٢٠٠)

« مثلاً العنفة : قاتها متوسطة بين الشره وعدم الاحساس باللذة . فاحدهما ازيد وهو الشره والآخر اقصى . » (فارابی ، نصول المدى ، ١١٣)

« العنفة : وهي ضبط النفس عن الشهوات ، وقرصها على الاكتفاء بما يقيم اود الجسد ، ويحفظ صحته فقط ، واجتناب السرف والتقصير في جميع اللذات ، وقد الاعتدال . » (يحيی ابن عدى ، تهذیب الاخلاق ، ٥٤)

« وممی كانت حركة النفس البهيمية معتدلة متناسبة للنفس العاقلة غير متأببة عليها فبما تفسط لها ولا متهمسة في اتباع هواها حدثت عنها فضيلة العنفة وتبعها فضيلة السخاء . ... .

« واما العنفة : فهي فضيلة الحس الشهوانی . وظهور هذه الفضيلة في الانسان يمكن بان يصرف شهراته بحسب الرأي . اعني ان يوافق التمييز الصحيح حتى لا ينقد لها ويسير بذلك حرا ، غير متعد لشيء من شهراته . » (ابن مسکوریہ ، تهذیب الاخلاق : ١٤ ، ١٦)

« ثبتت : ان العنفة هي ضبط النفس عن الملاذ الحبوانیة . وهي حالة متوسطة بين افراط هو الشره ، وتفريط هو جمود الشهرة . » (راغب الاشنھانی ، التریغة الى مكانم الشريعة ، ٣١٨)

« واما العنفة : فهي فضيلة العنفة الشهوانیة . وهي انتقادها على على تبر وشهرة العنفة العقلية حتى يكون انتقادها وابساطها بحسب اشارتها . » ... « بيان ما يدرج تحت فضيلة العنفة ورذيلتها من فضائل العنفة : فهي الحباء ، والخجل ، والمساحة ، والصبر ، والساخاء ، وحسن التقدير ، والبساط ، والدعاية ، والانتظام ، وحسن الهيئة ، والقناعة ، والهدوء ، والوعر ، والطلقة ،

١٤- الشره : « واما غير الاعتدال في العفنة ، فهى رذيلة ايضا مضادة للعفنة . وهى تنقسم
تقسّم : احدها من جهة الافرط : وهو يتضمن ثلاثة اقسام ، ويعتمد المرض . احدثها المرض على
المأكل والمشرب ، وهو الشره والنهم وما يمیي كذلك . » (الكندي ، رسالة في حدود الاشياء ،
الفقراء ، وغير ذلك .) (الفزالي ، احیا ، ٣ ، ٥٣)

١٥- الشره : « واما غير الاعتدال في العفنة ، فهى رذيلة ايضا مضادة للعفنة . وهى تنقسم
تقسّم : احدها من جهة الافرط : وهو يتضمن ثلاثة اقسام ، ويعتمد المرض . احدثها المرض على
المساعدة ، واللطف ، والغش ، والتجسس ، والخبيث ، والجاذبية ، واللحس ، والهسترة ، والكرامة ، والمجانية والعبيث ، والنجاس
والحنث ، والتبذير ، والتقطير ، والريء ، والهسترة ، والكرامة ، والمجانية والعبيث ، والنجاس
[التعاشي] ، والشكارة ، والملق ، والشماتة ، والحد . » (الفزالي ، ميزان العمل ، ٥٨ ، ٦٢)

« وحسن قرة الشهرة واعتذر لها يعبر عنه بالعفنة . » .... « تعنى بالعفنة ؟ تأدبه قرة الشهرة
بتأدبي العقل والشرع . » .... « واما خلق العفنة : فيتصدر منه السخاء ، والحباء ، والصبر ،
والسامحة ، والقناعية ، وأوسع ، واللطافة ، والمساعدة ، واللطف ، وقلة الطمع . واما ميلها الى
الافرط ، او التفريط : فيحصل منه المرض ، والشره ، واقتحام ، والمبث ، والتبذير ، والتقطير ،
والريء ، والهسترة ، والمجانية ، والعيث ، والملق ، والحد ، والشماتة ، والتذلل للاغنياء ، واستحقاق
القراء ، وغير ذلك . » (الفزالي ، احیا ، ٣ ، ٥٣)

« ومنها الشره . وهو الحرص على اكتساب الاموال وجمعها وطلبها من كل وجه . » (بحبي
بن عدى ، تهذيب الاخلاق ، ٦٠)

« وان مالت قوة الشهوة الى طرف الزيادة تسمى شرها . » (الفزالي ، ايجا ، ٣ ، ٥٣)

١٥ - خرد الشهوة : « وان مالت (قوة الغضب) الى التقصان تسمى جمردا . الفرزالي ،
حيما ، ٣ ، ٥٣)

١٦ - العدالة : « والعدالة : وسط بين الظلم والظلم . » (ابن سينا ، الاخلاق (تسع
رسائل))

« وحدت العدالة بيتها العمل الخاص بجزء النفس الذي به تكون الاصابة دائمًا باعطاء كل واحد بقدر استحقاقه . ولهذه الملة ساغ القول بأن الحكمة تدبر ، والعنفة الفتاوى ، والشجاعة نجد ، والعدالة حسن عمل . » ... « وفعل العدالة : هو اعطاء كل واحد من افعال النفس في الفعل الخاص الشيء المترافق بقدر الاستحقاق . » ... « وكذلك العدالة توسط بين شرين هما : الظلم ؛ أي كثرة المقتنة والظلم... وكانت العدالة قبيل الى التوسط . وللجرائم مقتنيات كثيرة وقنابل النظم يمسّرها . فالفضائل اذا مسّطات بين الزيادة والتقصّان . » (ارسطو - نقلاًوس ، المدخل ، ٤٠٥-٤٠٤)

« والعدالة : عبارة عن وقوع هذه القوى على الترتيب الواجب . فيها تتم جميع الامور . ولذلك قيل : بالعدل قامت السموات والارض . » ... « واما العدل : فهو حالة للقوى الثالث في انتظامها على التناوب بحسب الترتيب الواجب في الاستعمال والإنتياد . فليس هو جزءا من الفضائل ، بل هو عبارة عن جملة الفضائل . » ... « واما العدالة : فجامعة لجميع الفضائل ، والمحير المقابل لها فجامع جميع الرذائل . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٥٥ ، ٥٩ ، ٦٦)

« والمحمد هو الوسط ; وهو القضية . والظرفان رذبلسان مذمومتان . والعدل : اذا فات فليس له طرفا زنادة ونقاص ، بل له ضد واحد و مقابل ، وهو الجور . » ... « ومعنى بالعدل : حالة للنفس وقوه ، بهانسون القصب والشهوة ، وتحملهما على متنبضي المحكمة ، وتضبطهما في الاسترالس والاتقاض على حسب مقتضاهما . (الغزالى ، احبا ، ٣ ، ٥٣) »

- ١٨ - الجرور : « والجرور : المقابل لها (العدالة) ، فجاء بجمع الرذائل . » (الفزالي ، ميزان العمل ، ٦٦)
- ١٩ - عدالة المعاملة : « والعدل في المعاملة : وسط بين رذيلين الفبن (والتغابن) . » (الفزالي ، ميزان العمل ، ٦٠)
- ٢٠ - التغابن : « والتغابن : ان يعطي ما له ان يعطي . » (الفزالي ، ميزان العمل ، ٦٠)
- ٢١ - الفبن : « والفبن : ان يأخذ ما ليس له . » (الفزالي ، ميزان العمل ، ٦٠)
- ٢٢ - التعلق (ويسمى حسن التدبير) والكبس : « وـ التعلق : هو القدرة على جودة الروية، واستنباط الاشياء التي هي اجرد ، واصلح فيما يُعمل ، ليحصل بها للإنسان خبر عظيم في الحقيقة ، وغاية شرفة ، فاضلة ، كانت هي السعادة . والكبس : هو القدرة على جودة استنباط ما هو افشل ، واصلح في ان يتم به شيئاً عظيم مما يظن انه خير ؛ من ثروة ، او لذة ، او كرامة . والحب ، والحزينة ، والخبيث : هو جودة استنباط ما هو ابلغ ، واجرد في ان يتم به فعل شيئاً خبيثاً مما يظن به خيراً من ريع خبيث ، او لذة خبيثة ... وـ التعلق انواع : منها ، ما هو جودة الرأي ، والروية فيما يدير به امر المنزل . ومنها ، فيما هو ابلع ما يدير به امر المنزل . وـ منها ، فيما هو اصلح ، وافضل في بلوغ جودة المعاش ، وفي ان ينال الخبرات الائنة : كاليسار ، والجلالة ، وغير ذلك ، بعد ان يكون خيراً وله غناه في نيل السعادة . فالإنسان يحتاج في كل ما يعانيه الى تعلق : اما يسبر ، واما كثير ، على حسب الامر الذي يراوله . وهذا التعلق : هو الذي يسميه الجمهر : العقل ؛ ويسمى بهذه القراءة عاقلا . » (ابن سينا ، البر والاثم ، ١٣١)
- وـ التعلق : هو القدرة على جودة الروية ، واستنباط الاشياء التي هي اجرد ، واصلح فيما يُعمل ، ليحصل بها للإنسان خبر عظيم في المثبتة ، وغاية شرفة ، فاضلة ، كانت هي السعادة . والكبس : هو القدرة على جودة استنباط ما هو افشل ، واصلح في ان يتم به شيئاً عظيم مما يظن انه خير ؛ من ثروة ، او لذة ، او كرامة . والحب ، والحزينة ، والخبيث : هو جودة استنباط ما هو ابلغ ، واجرد في ان يتم به فعل شيئاً خبيثاً مما يظن به خيراً من ريع خبيث ، او لذة خبيثة ... وـ التعلق انواع : منها ، ما هو جودة الرأي ، والروية فيما يدير به امر المنزل . ومنها ، فيما هو ابلع ما يدير به امر المنزل . وـ منها ، فيما هو اصلح ، وافضل في بلوغ جودة المعاش ، وفي ان ينال الخبرات الائنة : كاليسار ، والجلالة ، وغير ذلك ، بعد ان يكون خيراً وله غناه في نيل السعادة . فالإنسان يحتاج في كل ما يعانيه الى تعلق : اما يسبر ، واما كثير ، على حسب الامر

الذى يراوله . وهذا التعلق : هو الذى يسميه الجمهر : العقل ؛ ويسمى بهذه القراءة عاقلا . » (فارابى ، فصول المدى ، ١٢٨ - ١٢٠)

« وـاما التعلق : فهو مواقعة بـحث النفس عن الاشياء الموضوعة بـقدر ما هي عليه . » (ابن مسكويه ، تهذيب الاخلاق ، ١٧)

« وـاما الكبس (فالقدرة على جودة استنباط ما هو اصلح في بلوغ الخبر) . » (راغب الانصهانى ، الزريعة الى مكارم الشريعة ، ١٨٥)

« اما حسن التدبير : فهو جودة الروية في استنباط ما هو الاصلح والفضل في تحصيل الخبرات العظيمة ، والغایات الشرفية ما يتعلّق به ، او تشير به الى غيرك في تدبير منزل ، او مدينة ، او مقامه عدو ودفع شر . وبالجملة في كل امر متفاقم خطير . فـان كان الامر هنا حقيباً حقيراً ، سمي كـبـساً وـ لم يـسمـ تـدبـيراً . » (الفزالي ، ميزان العمل ، ٦٠)

٢٣ - الاصح
٢٤ - يـسمـ

٢٥ - الذهن (جودة الذهن) : « جودة الذهن : هو القدرة على مصادقة صواب الحكم فيما ينـازـعـ فيهـ منـ الآراءـ المـعتـادـةـ . وـ الـقرـةـ عـلـىـ تـصـحـيـحـهـ : فهو جودة استنباط لما هو صحيح من الآراء . فـهو اذا نوع من التعلق . » (ابن سينا ، البر والاثم ، ١٣١)

« جودة الذهن : هو القدرة على مصادقة صواب الحكم فيما ينـازـعـ فيهـ منـ الآراءـ المـعتـادـةـ . وـ الـقرـةـ عـلـىـ تـصـحـيـحـهـ : فهو جودة استنباط لما هو صحيح من الآراء . فـهو اذا نوع من التعلق . » (فارابى ، فصول المدى ، ١٣١)

« وـاما جودة الذهن وقوته : فهو تأمل النفس لما قد لزم من المقدم . » ... « وـاما جودة الذهن : وقوته : فهو وسط بين الافتراض في التأمل لما لزم من المقدم ، حتى يخرج منه الى غيره وبين التفريط فيه حتى يتصرّ عنه . » (ابن مسكويه ، تهذيب الاخلاق ، ١٧ ، ٢٢)

« وـاما جودة الذهن : فهو القدرة على صواب الحكم عند اشتباـهـ الآراءـ ، وـ ثـورـانـ النـزـاعـ فيهاـ . » (الفزالي ، ميزان العمل ، ٦١ - ٦٠)

٢٦ - (السرائر هـ)

« جودة الرأي : « جودة الرأي : ان يكون الانسان ناضلاً ، خيراً في افعاله ؛ فـيكون اتاوile وآزاره سديدة ، مستقيمة ، صادقة ، ينهض بها بالانسان عوائب محمردة . وهو ايضاً نوع من

العقل . » ابن سينا ، البر والاثم ،)
 « واما صفاء الذهن : فهو استعداد النفس لاستخراج المطلوب . » (ابن مسكريه ، تهذيب
 الاخلاق : ١٧)

« اما نقاية [نقابة] الرأي : فهو سرعة الرقوف على الاسباب الموصلة في الامر الى العرات
 المحورة . » الغزالى ، ميزان العمل ، ٦١)

٢٧ - صواب الظن : « والظن الصواب : هو ان يكون للإنسان كلما شاهد امراً، صادف ما لا
 يكن ان يكون الامر المشاهد دالاً على عليه . » (ابن سينا ، البر والاثم ،)
 « واما صواب الظن : فهو مرافقه الحق لما تقتضيه المشاهدات من غير استعانته بتأمل الأدلة . »
 (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦١)

٢٨ - يقتضي

٢٩ - الدهاء : « فالدهاء : هو حجرة استبطاط ما هو ابلغ في اقام ما يظن صاحبه انه خير ،
 وليس يخبر في المحقيقة ، ولكن فيه ربع خطير . فان كان الربع خبيساً سمي جريرة . فالفرق بين
 الدهاء والجريرة يرجع الى المقارنة والشرف . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦١)
 « اذ من اعتدال قوة العقل يحصل حسن التدبير... ومن افراطها تصدر الجريرة...والدهاء » (الغزالى ، احيا ، ٣ ، ٥٣)

٣ - الجريرة : « اما الخلق الخامس في النقطة المغاير للاعتدال ، فهي الجريرة ، والجبل ،
 والمواربة ، والمخادعة ، وما كان ذلك . » (الكتبي ، رسالة في حدود الشيء ، ١٧٨)

اما المحكمة : فهي وسط بين السفه والبله . واعنى بالسفه هنا استعمال الفرة الفكرية فيما لا
 ينفع ، وكما لا ينفع . وسماء القوى الجريرة . » (ابن مسكريه ، تهذيب الاخلاق ، ٢٢)
 « والجريرة: مثله (اي الدهاء) مكن تقال فيما تقتضي الامور الدينية. والدهاء مثلك، لكن يقال في
 الامر العظام اذا ادرك غاياتها . » (راغب الاصفهانى ، الذريعة الى مكارم الشريعة ، ٢٢٥)
 « فان كان الربع خبيساً سمي جريرة . فالفرق بين الدهاء والجريرة يرجع الى المقارنة والشرف . »
 (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦١)
 « اذ من اعتدال قوة العقل يحصل حسن التدبير. ومن افراطها تصدر الجريرة . » (الغزالى ،
 احيا ، ٣ ، ٥٣)

٤١ - الغماراة : « الغُمَرَةُ : هو الذي تخيله المشهور مما ينبغي ان يؤثر ، او يجترب اضداد
 المشهور ، واسداد ما جرت العادة به . » & (ابن سينا ، البر والاثم)
 « الغُمَرَةُ : هو الذي تخيله المشهور مما ينبغي ان يؤثر ، او يجترب اضداد المشهور ، واسداد ما
 جوت العادة به . » فارابي ، فصول المدى ، ١٢٢)

« فاما الغماراة : فهي قلة التغیرة بالجملة في الامور العقلية ، مع سلامة التخيل . وقد يكون
 الانسان غمراً في شيء دون شيء بحسب التجربة . والغمير بالجملة هو الذي لم تحنكه التجارب . »
 (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦١)

« واعنى بالغمارة : قلة التجربة في الامور ، مع سلامة التخيل . فتدى يكون الانسان غمراً في
 شيء دون شيء . » (الغزالى ، احيا ، ٣ ، ٥٣)

٤٢ - الحق : « الحُقُونُ : هو ان يكون تخيله للمشهورات سليمة ، وعنه تجارب محفوظة . و
 تخيل للغايات التي تهوي ويتشوق سليمة . وله روية ، ولكنه تخيل فيما لا يؤدى الى تلك
 الغاية انه يؤدى اليها ، او يتخيل فيما يؤدى الى ضد تلك الغاية ، انه يؤدى اليها ؛ فيكون فعله ،
 ومشورته على حسب ما تخيل له رؤيته الفاسدة . ولذلك يكون الاحمق في اول ما يشاهد
 صورته، صورة عاقل ، ويكون متقصد صحيحا ، وكثيراً توقعه رؤيته في شيء لم يتمعد الواقع
 فيه . » (ابن سينا ، البر والاثم ،)

« الحُقُونُ : هو ان يكون تخيله للمشهورات سليمة ، وعنه تجارب محفوظة . وتخيل للغايات
 التي تهوي ويتشوق سليمة . وله روية ، ولكنه تخيل فيما لا يؤدى الى تلك الغاية انه يؤدى
 اليها ، او يتخيل فيما يؤدى الى ضد تلك الغاية ، انه يؤدى اليها ؛ فيكون فعله ، ومشورته
 على حسب ما تخيل له رؤيته الفاسدة . ولذلك يكون الاحمق في اول ما يشاهد صورته، صورة
 عاقل ، ويكون متقصد صحيحا ، وكثيراً توقعه رؤيته في شيء لم يتمعد الواقع فيه . » (فارابي
 ، فصول المدى ، ١٢٣ - ١٢٤)

« الحُقُونُ : قلة التنبه لطرق الحق . وكلها (الجنون والحق) يكونان تارة خلقة وتارة يكونان
 عارضاً ... وما يفرق به بينهما ان الجنون يكون غرضه الذي يريد ورؤيه فاسدا ، ويكون سلوكه الى
 غرضه صواباً . والاحمق: الذي يكون غرضه الذي يريد صحيحاً وسمو كنه البه خطأ . » (راغب
 الاصفهانى ، الذريعة الى مكارم الشريعة ، ٢٢٢)

« واما الحق : فهو فساد اول الروية فيما يؤدى الى الغاية المطلوبة حتى ينفع غير السبيل

الموصل . فان كان خلقة ؛ سمي حمقا طبيعيا ، ولا يقبل العلاج . وقد يحدث عند مرض ، فيزول بزوال المرض . » (الفزالى ، ميزان العمل ، ٦١)

« ان الاحق ، منصوده صبح ، ولكن سركه الطريق ناسد ، فلا تكون له رؤية صحيحة في سلك الطريق الموصل الى الفرض . » (الفزالى ، احيا ، ٥٣ ، ٣)

٢٣- الجنون : « واما الجنون : فهو فساد التخليل في انتقام ما يبنيه ان يؤثر ، حتى يتوجه الى ايشار غير المؤثر . فالناس من الجنون غرضه ومن الاحق سركه . اذ غرض الاحق كفرض العاقل . ولذلك لا يعرف في اول الامر الا سالك الى تحصيل الفرض . والجنون ؛ هو فساد الغرض ، ولذلك لا يعرف في اول الامر . » (الفزالى ، ميزان العمل ، ٦١)

« واما الجنون ؛ فإنه يختار ما لا يبنيه ان يختار ، فيكون اصل اختياره وايشاره فاسدا . » (الفزالى ، احيا ، ٥٣ ، ٣)

٣٤- الكرم : « والكرم ، متوسط بين البذخ والصلف والطرمنة وبين النذالة » (فارابى ، فصول المدنى ، ٨)

« اما الكرم : فهو اتفاق المال الكبير بسهولة من النفس في الامور الجليلة القدر، الكثيرة الفن كما يبنيه . » (ابن مسكريه ، تهذيب الاخلاق ، ١٩)

« واما الكرم : فاسم لم يجمع الاخلاق والانفعال المحمردة اذا ظهرت بالتعلل، والحرية مثله. لكن يقال ذلك فيمن لا تستعبد، المطامع والاغراض الدنيوية... فكل كرم حرية ، وليس كل حرية كرما . » (راغب الاصفهانى ، النزعة الى مكارم الشريعة ، ١٤٤)

« اما الكرم ؛ فهو وسط بين البذخ والنذالة ، وهو طيب النفس بالاتفاق في الامور الجليلة القدر، العظيمة الفن ، وقد يسمى حرية . » (الفزالى ، ميزان العمل ، ٦٢)

٣- النجدة : « والنجدـة : هي ثقة نفس لا يخامرها خوف . » (ارسـtro - نـicolaos ، الدخل ، ٤٠.٨)

« اما النجدة : فهي فضيلة القراءة الغلبية ، وهي الاستهانة بالموت في اخذ ما يجب اخذه ، ودفع ما يجب دفعه . » (الكندى ، رسالة في حدود الاشياء ، ١٧٧)

« واما النجدة : فهي ثقة النفس عند المخاوف حتى لا يخامرها جزع . » (ابن مسكريه ، تهذيب الاخلاق ، ١٨)

« واما النجدة ؛ فهو وسط بين الجسارة والانخذال ، وهو ثقة النفس عند استرسالها الى الموت

، مما وجـب ذلك من غير خوف . » (الفزالى ، ميزان العمل ، ٦٢)

٢٦- كـبر النفس : « فاما كـبر النفس : فهو مـلكة مـستـهـانـة بـكـثـرـة الـامـوـال ، او تـرـفـعـ النـفـسـ مع عـظمـ اـسـتـهـانـتهاـ بنـكـرـ صـحـيـحـ مـعـظـمـ جـداـ . » (اـرسـtro - نـicolaos ، الدـخلـ ، ٤٠.٨)

« اما كـبرـ النفسـ : فهوـ اـسـتـهـانـةـ بـالـبـيـسـرـ وـالـاـقـتـدـارـ عـلـىـ حـلـ الـكـراـتـةـ (؟)ـ فـاصـاحـبـهـ ، اـبـداـ يـنـهـلـ نـفـسـ لـلـاـمـوـرـ الـعـلـامـ معـ اـسـتـهـانـافـهـ لـهـاـ . » (اـبـنـ مـسـكـريـهـ ، تـهـذـيبـ الـاخـلـاقـ ، ١٨)

« واما كـبرـ النـفـسـ ؛ فهوـ وـسـطـ بـيـنـ التـكـبـرـ وـصـفـرـ النـفـسـ ، وـهـوـ فـضـيـلـةـ يـقـدرـهاـ اـلـاـسـانـ اـنـ يـنـهـلـ نـفـسـ لـلـاـمـوـرـ الـجـلـيلـةـ ، مـعـ اـسـتـهـانـارـهـ لـهـاـ وـقـلـةـ مـيـالـاتـ بـهـاـ ، اـبـهـاجـاـ مـهـ بـقـدرـ نـفـسـ وـجـالـاتـهاـ . وـاـتـرـهـ اـنـ يـقـلـ سـرـورـ الـاـكـرـامـ الـكـبـيرـ مـنـ الـعـلـامـ ، وـلـاـ يـسـرـ يـاـكـرـامـ الـاـدـغـالـ ، وـلـاـ بـالـاـمـرـ الصـفـارـ ، وـلـاـ يـاـجـرـيـ مـجـرـيـ الـبـغـتـ وـالـاـنـفـاقـ مـنـ السـعـادـاتـ . » (الفـزالـىـ ، مـيزـانـ الـعـملـ ، ٦٢)

٢٧- الـاحـتمـالـ : « واما الـاحـتمـالـ ؛ فهوـ وـسـطـ بـيـنـ الـجـسـارـةـ وـالـهـلـعـ ، وـهـوـ حـبسـ النـفـسـ عنـ سـاـيـرـ الـمـؤـذـيـاتـ . » (الفـزالـىـ ، مـيزـانـ الـعـملـ ، ٦٢)

٢٨- الـحـلـمـ : « وـالـحـلـمـ : هوـ اـمـساـكـ عنـ الـمـبـادـرـ الـىـ تـضـاـءـ اـهـلـ وـطـرـ الـفـضـبـ فـيـمـ يـجـنـىـ عـلـيـهـ جـنـايـةـ يـصـلـ مـكـروـهـاـ بـهـ . وـقـدـ يـسـمـيـ ٥٣ـ هـذـاـ كـرـمـ ، وـصـفـحـاـ ، وـعـفـواـ ، وـعـجاـزاـ ، وـتـشـبـيـتاـ ، وـاحـتمـالـ ، وـكـظـمـ غـيـظـ . » (اـبـنـ سـيـناـ ، الـبـرـ وـالـأـثـمـ ، ٤٠)

« وـالـحـلـمـ : هوـ مـلـكـةـ لـنـفـسـ مـرـتـبـةـ غـيـرـ شـفـقـةـ . هـيـ الـتـيـ طـعـ الـسـالـمـنـ نـلـاـ يـحـرـكـهـمـ الـفـضـبـ بـسـهـلـةـ . » (اـرسـtro - نـicolaos ، الدـخلـ ، ٤٠)

« وـالـحـلـمـ ، مـتوـسـطـ بـيـنـ اـفـرـاطـ الـفـضـبـ وـبـيـنـ اـنـ لـاـ يـغـضـبـ عـلـىـ شـبـيـهـ اـصـلـاـ . » (فـارـابـىـ ، فـصـولـ الـمـدـنـىـ ، ٨)

« وـمـنـهـ الـحـلـمـ . وـهـوـ تـرـكـ الـاـنـتـقـامـ عـنـ شـدـةـ الـفـضـبـ مـعـ الـقـدـرـ عـلـىـ ذـلـكـ . » (يـحـيـيـ اـبـنـ عـدـىـ ، تـهـذـيبـ الـاخـلـاقـ ، ٥٥)

« وـمـنـتـيـ كـانـتـ حـرـكـةـ النـفـسـ الـفـضـبـةـ مـعـتـدـلـةـ ، تـطـيـعـ النـفـسـ الـعـاقـلـةـ فـيـمـاـ تـنـسـطـهـ لـهـاـ نـلـاـ تـهـيجـ فـيـ غـيـرـ حـيـنـهـاـ ، وـلـاـ عـسـىـ اـكـشـ ماـ يـبـنـيـ لـهـاـ حـدـثـ مـنـهـاـ فـضـيـلـةـ الـحـلـمـ ، وـتـبـعـهـاـ فـضـيـلـةـ الـشـجـاعـةـ . »... « وـاماـ الـحـلـمـ : فهوـ فـضـيـلـةـ لـلـنـفـسـ تـكـبـهـاـ الـطـائـبـةـ نـلـاـ تـكـرـنـ شـفـقـةـ وـلـاـ يـحـرـكـهـاـ الـفـضـبـ بـسـهـلـةـ وـسـرـعـةـ . » (اـبـنـ مـسـكـريـهـ ، تـهـذـيبـ الـاخـلـاقـ ، ١٨، ١٤)

« الـحـلـمـ: اـمـساـكـ النـفـسـ عـنـ هـيـجـانـ الـفـضـبـ وـالـتـحـلـمـ؛ اـسـاكـهـاـ عـنـ قـضـاءـ زـلـوطـرـ مـنـهـ اـذاـ هـاجـ . » (رـاغـبـ الـاـصـفـهـانـىـ ، النـزـعـةـ اـلـىـ مـكـارـمـ الـشـرـيـعـةـ ، ٣٤٢)

« واما الحلم : فهو وسط بين الاستشاطة والانفрак ، وهي حالة تكب النفس الرقار . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٢)

٣٩ - الشبات : « واما الشبات : فهو فضيلة للنفس تقوى بها على احتمال الازام ومقارتها فى الاهوال خاصة . » (ابن مسكويه ، تهذيب الاخلاق ، ١٨)

واما الشبات : فهو شدة النفس وبعدها عن الخير » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٢)

٤٠ - الشهامة : « واما الشهامة : فهي الحرص على الاعمال العظام ترتعما للاحداد المحبطة » (ابن مسكويه ، تهذيب الاخلاق ، ١٨)

واما الشهامة : فهو الحرص على الاعمال ترتعما الجمال . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٢)

٤١ - النبل : « واما النبل : فهو سرور النفس بالاقعات العظام وابتهاجها بلزم هذه السيرة . » (ابن مسكويه ، تهذيب الاخلاق ، ١٩)

واما النبل : فهو سرور النفس بالاقعات العظام . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٢)

٤٢ - الرقار : « الرقار : هو تزيين النفس بالدأب والسعى في طلب ما يحسن خاصة على المقاومة . » (ارسطر - نيكولاوس ، المدخل ، ٤٠٨)

ومنها الرقار . وهو الامساك عن فضول الكلام والعتب وكثرة الاشارة والحركة فيما يستفتي عن التحرك فيه وقلة الغضب والاصحاء ، عند الاستئثار والتوقف عن الجواب والتحفظ من التسرع والمبادرة في جميع الامور . » (يحيى ابن عدى ، تهذيب الاخلاق ، ٥٦)

« واما الرقار : فهو سكون النفس وثباتها عند الحركات التي تكون في المطالب . » (ابن مسكويه ، تهذيب الاخلاق ، ١٨)

واما الرقار : فهو وسط بين الكبر والتراء ، وهو ان يضع نفسه موضع استحقاقها لمعرفته بقدرتها . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٢)

٤٣ - البذخ : « فاما البذخ : فهو الانفاق فيما لا يجب من الزينة وغيرها طلبا للصلف . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٢)

٤٤ - النذالة : « واما النذالة : فهي الدنائة ، وترك الانفاق فيما يجب ، والافتخار بالأشياء الصغار . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٢)

٤٥ - الجسارة : « واما الجسارة : فالاستهانة بالموت حيث لا تجب الاستهانة . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٢)

٤٦ - النكول : « واما النكول : فهو الانقباض فيما لا يجب عنه الانقباض خوفا من الهلاك . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٢ - ٦٣)

٤٧ - التفسخ : « واما التفسخ : فهو تأهل النفس للأمور الكبار من غير استحقاق . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٣)

٤٨ - صفر النفس : « واما صفر النفس : فهو تأهل النفس لما دون الاستحقاق . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٣)

٤٩ - المسافة : « واما المسافة : فهو قلة التأثير بأسباب الهلاك من غير اثر جليل تختضبه . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٣)

٥٠ - الهلع : « واما الهلع : فهو سوء احتمال الازام . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٣)

٥١ - الاستشاطة : « واما الاستشاطة : فهو سرعة الغضب وحدته . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٣)

٥٢ - الانهزال : « واما الانهزال : فهو بطء الغضب وبلاذه . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٣)

٥٣ - التكبر : « ومنها الكبر . وهو استعظام الانسان نفسه ، واستعنان ما فيه من الفضائل ، والاستهانة بالناس واستصغارهم ، والترفع على من يجب التراوض له . » يحيى ابن عدى ، تهذيب الاعمال : « والكبر يرفع نفسه فوق قدرها ... فالكبر جهود ظن الانسان بتقدسه انه اكبر من غيره، والتكبر اظهار ذلك . » (راغب الانبهاني ، التربعة الى مكارم الشريعة ، ٢٩٩)

واما التكبر : فهو رفع النفس فوق قدرها .... وذم الناس للتكبر والبغل اشد من ذمهم للخاس والتبذير ، فانهما في غاية القبح . وهذا وان كانوا ملحوظين فهما شبيهان بالسخاء والتراء : وربما يدق الفرق بينهما ، ففيظن انهما ممودران ، وهذا ردليسان بالحقيقة ، مائلا عن الوسط . ولذلك قال عليه السلام : « طوبى لن تراضع من غير منقصة ، وذل في نفسه من غير مسكنة . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٣)

٤٤ - التراوض : « والتراء : هو ان ينتمي معرفتها بالفطرة التي نظر الانسان عليها من طباع الضعف ، والغدر ، والنقص من الترفع على ذي جنسها ، والاستطالة على احد منهم لفضل اعجاب نفسه جسمانية ، او نفسانية . » (ابن سينا ، البر والائم ، ٤)

« والترابع ، خلق مترسّط بين التكبير وبين التخاس » (فارابي ، فصل المدى ، ٨)
 « ومنها التراضع . وهو ترك الترؤس ، واظهار الحسول ، وكراهية التعظيم ، والزيادة في الاعکام .
 وان يتتجبه الانسان المباهة بما فيه الفضائل ، والماخورة بالجناه والمآل ، وان يتحرج من الاعجاب
 والتكبر . » (يحيى (ابن عدى ، تهذيب الاخلاق ، ٥٧)

« التراضع: اشتقاء من الضرر، وهو رضا الانسان بمنزلة دون ما يستحقه فضله ومترسله . » (راغب
 الاصلاني ، النبیعاتی مکارم الشريعة ، ٢٩٩)

« واما التخاس (التراضع ؟) : نحط النفس في الكرامة والترقيب الى ما دون قدرها . فان
 كان على الرجل الواجب يسمى تراضعاً مهوماً . » (الفزالی ، ميزان العمل ، ٦٣)

٥٥ - الكیر(العجب) : « اما العجب : فحقيقة انه ظن كاذب بالنفس في استحقاقها مرتبة
 غير مستحقة لها . » (ارسسطو - اسكندراني ، اختصار ، ٤٤٤)
 « المرولد للكبر هو العجب ؛ وذلك جهل الانسان بقدار نفسه ، وظنه انها لى رتبة عالية من غير
 ان تكون كذلك . » (الفزالی ، ميزان العمل ، ٦٣)

٥٦ - المهانة : « ولا ترد هذه المصطلح في المصادر الأخرى - الناشر)

٥٧ - الحباء : « الحباء : هو ان يحسن ارتداها عن الامور التي يقع تعاطيها ، والاقدام
 عليها بلاحظتها ما يتبع عن ارتکابها من قبح الاحدوثة . » (ابن سينا ، البر والاثم ، ٠)

« فاما الحباء : فهو الاعراض عن القبائح بالطبع او الحرف والخذر من السب الصادق . »
 (ارسسطو - نيكولاوس ، المدخل ، ٤.٧)

« والحساء ، مترسّط بين الواقحة وبين الخفر والخجل . » (فارابي ، فصل المدى ، ١١٣ -
 ١١٤)

« ومن قبيل الرقاير ايضا الحباء . وهو غض الطرف والاتياض عن تالكلام حشمة للمستحبين
 منه . » (يحيى ابن عدى ، تهذيب الاخلاق ، ٥٦)

« اما الحباء : فهو انحصر النفس خوف اتیان القبائح ، والخذر من النم والسب الصادق . » ..
 « فاما الحباء : وسط بين رذيلتين احداهما الواقحة والآخرى الحرق . » (ابن مسکویہ ، تهذیب
 الاخلاق ، ١٧ ، ٢٣)

« اما الحباء : فهو وسط بين الواقحة والخزنة . وقيل في حده : انه الم يعرض للنفس عند الفزع
 من النقيصة . وقيل : انه خوف الانسان من تقصير يقع فيه عند من هو افضل منه . وقيل : انه رقة

الوجه عند اتیان القبائح ، ومحنّط النفس عن مذمومة يتوجه عليها الحق فيها . وبالجملة : فانه
 يستعمل في الاتياض عن القبح ، ويستعمل في الاتياض عما يبغضه المستحب . وهذا الاخير
 يليق بالصبيان والشّاء ، وهو مذموم من المعتلة . والاول جميل من كل احد . والواحد يقوله : « ان
 الله يستحب من ذي شيبة في الاسلام ان يعذبه . » ، انه يترك تعذيبه . » (الفزالی ، ميزان
 العمل ، ٦٣ - ٦٤)

٥٨ - المساحة : « واما المساحة : فهي ترك بعض ما يجب . » (ابن مسکویہ ، تهذیب
 الاخلاق ، ١٩)

« واما المساحة : فهو التجاوز عن بعض الاستحقاق باختيار ، وطيب نفس ، وهو وسط بين
 المثافة والاعمال . » (الفزالی ، ميزان العمل ، ٦٤)

٥٩ - الصبر : « والصبر : هو ان يضبط قوتها عن ان يفهرا الم مكره ، ينزل بالانسان ويلزم
 في حكم العقل احتماله ؛ او يغلبها حب مشتهي يسوق الانسان اليه ، ويلزم في حكم العقل
 اجتنابه ، حتى لا يتناوله على غير وجهه . » (ابن سينا ، البر والاثم ، ٠)

« والصبر : هو مضادة النفس في ان لا تقاد لقبائح اللذات . » (ارسسطو - نيكولاوس ،
 المدخل ، ٤.٨)

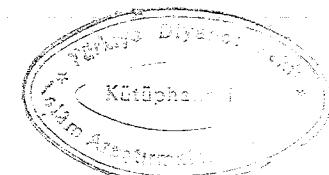
« واما الصبر : فهو مقاومة النفس الهرى لثلا تقاد لقبائح اللذات . » ... « والفرق بين هذا
 الصبر (الصبر الذي تحت نضارة الشجاعة) والصبر الذي في العفة : ان هنا يكون في الامور الهائلة،
 وذلك يكون في الشهورات الهائجة . » (ابن مسکویہ ، تهذیب الاخلاق ، ١٧ ، ١٧ - ١٨)

« واما الصبر : فهو مقاومة النفس الهرى ، واحتماؤها عن اللذات القبيحة . » (الفزالی ،
 ميزان العمل ، ٦٤)

٦٠ - السخاء : « واما السخاء : فان تسلّق قوتها ببذل ما يحرره من الاموال التي لا مل
 جسه اليها حاجة ، وحسن المواساة لما يجور ان يواسى به منها . » (ابن سينا ، البر والاثم ، ٠)

« والسخاء : يحدث بتوسيط في حفظ المال وانفاقه . والزيادة في الحنوط والتقصان في النفاق
 يكتب التغتير ، وهو خلق قبيح . والزيادة في الانفاق ، والتقصان في الحنوط يكتب التبذير وهو
 قبيح . » (فارابي ، التنبیه على سبيل السعادة ، ٢٠٠)

« والسخاء متوسط بين التغتير والتبذير . » (فارابي ، فصل المدى ، ٨)
 « ومنها السخاء . وهو بذل المال من غير مسئلة ولا استحقاق . وهذا اخلق مستحسن ما لم

(ابن سينا ، البر والائم ،)

« وانتاعه : هي التساهل في الشاكل والشارب والزينة . » (ارسطو - نبتولاوس ، المدخل ، ٤٠، ٨)

« ومنها الانتاعه . وهي الاختصار على ما ينتفع به من العيش ، والرضى بما تسهل من المعاش ، وترك الحرص على اكتساب الاموال ، وطلب المراتب العالية مع الرغبة في جميع ذلك و ايشاده والميل إليه ، وتهرب النفس على ذلك ، والتقطع باليسير منه . » (يحيى ابن عدى ، تهذيب الاخلاق ، ٥٥)

« واما الانتاعه : فهي التساهل في الشاكل والشارب والزينة . » (ابن مسكويه ، تهذيب الاخلاق ، ١٧)

« واما الانتاعه : فحسن تدبير المعاش من غير خب . » (الفزالى ، ميزان العمل ، ٦٤)

٦٧ - الهدوء : « واما الهدوء : فسكنون النفس فيما تناوله من اللذات الجميلة . » (الفزالى ، ميزان العمل ، ٦٤ - ٦٥)

٦٨ - الروع : « واما الروع : فهو لزوم الاعمال الجميلة التي فيها كمال النفس . » (ابن مسكويه ، تهذيب الاخلاق ، ١٨)

« واما الروع : فوسط بين الرياء والهتك ، وهو تزيين النفس بالاعمال الصالحة الفاضلة ، طلباً لكمال النفس ، وتقرباً إلى الله دون الرياء والسمعة . » (الفزالى ، ميزان العمل ، ٦٥)

٦٩ - الطلقـة (المراح) : « واما الطلقـة : فهو المراوح بالأدب من غير فحش وافتراء ، وهو وسط بين الأفراط والتفريط في الجد والهزل . » (الفزالى ، ميزان العمل ، ٦٥)

٧٠ - الظرف : « والاظرف - وهو خلق جميل - يحدث بتوسيط في استعمال الهزل . فان الانسان مضطر في حياته الى الراحة . والراحة اما هي ابداً الى ما الافراط فيه والاستكثار منه ملذ و غير ملذ . والتوسيط فيه يكتب الظرف . والزيادة فيه تكتب المجنون . والتشisan منه العدامة . واهمل هو فيما يقللها الانسان وفيما يسمعه وفيما يفعله . » (فارابي ، التنبية على سبيل السعادة ، ٢٠٢ - ٢٠٣)

« واما الظرف : فهو وسط بين التقطيب الذي هو الافراط في الشحاشي وبين الهزل . وهو ان يعرف الانسان طبقات الجلسا ، ويحفظ اوقات الانس ، ويعطى كلّاً ما هو اهله من المباسطة في الوقت معد . ولما كان الانسان منتبراً الى استراحة ضرورية ترويحاً للقلب ، لم يكن بدّ من نوع من العشرة والدعابة مستطابة غير متربقة الى الهزل ، لكن بقدر ما يفارق به الانسان حد التوحش ،

ينته الى السرف والتبذير . فان من بذلك جمع ما يملكون لا يستحقه لا يسمى سخا ، بل يسمى مبتداً مضينا . » (يحيى ابن عدى ، تهذيب الاخلاق ، ٥٨)

« واما السخاء : فهو الترويض في الاعطاء ، وهو ان ينفق المال فيما يتبعى على مقدار ما يتبعى ، وعلى ما يتبعى . » ... « واما السخاء : فهو وسط بين رذالتين احداهما السرف والتبذير والآخر البخل والتقتير . » (ابن مسكويه ، تهذيب الاخلاق ، ٢٣ ، ١٧)

« واما السخاء : فهو وسط بين التبذير والتقتير ، وهو سهولة الانفاق ، وتجنب اكتساب الشيء من غير وجهه . » (الفزالى ، ميزان العمل ، ٦٤)

٦١ - حسن التقدير : « واما حسن التقدير : فهو الاعتدال في النفقات احترازاً عن طرق التقتير والتبذير . » (الفزالى ، ميزان العمل ، ٦٤)

٦٢ - الانبساط : « ولا ترد هذه المصطلح الا في هذه الرسالة - الناشر) ٦٣ - (الدمانة : « والدمانة : هي حسن انتقاد النفس الشهوانية لما يجعل . » (ارسطو - نبتولاوس ، المدخل ، ٤٠، ٨)

« واما الدمانة : فهي حسن انتقاد النفس لما يجعل وترعوها الى الجميل . » (ابن مسكويه ، تهذيب الاخلاق ، ١٧)

« واما الدمانة : فهو حسن هيبة النفس الشهوانية في الاشتياق الى المشاهبات . » (الفزالى ، ميزان العمل ، ٦٤)

٦٤ - الانتظام : « واما الانتظام : فهو حال للنفس تعودها الى حسن تقدير الامور وترتيبها كما يتبعى . » (ابن مسكويه ، تهذيب الاخلاق ، ١٧)

« واما الانتظام : فهو حال للنفس يدعوها الى نظر ما يقدرها من النفقات حتى يناسب بعضها بعضاً . » (الفزالى ، ميزان العمل ، ٦٤)

٦٥ - حسن الهيئة : « واما حسن الهوى : فهو محجة تكميل النفس بالزينة الحسنة . » (ابن مسكويه ، تهذيب الاخلاق ، ١٧)

« واما حسن الهيئة : فمحجة الزينة الواجبة التي لا رعنونة فيها . » (الفزالى ، ميزان العمل ، ٦٤)

٦٦ - الانتاعه : « واما الانتاعه : فان تضييق قرتها عن الاشتغال بما يخرج عن مقدار الكفاية ، وبلغ الحاجة ؛ من المعاش ، والاقوات المقيمة للابدان ، وان لا يحرص على ما يشاهد عند غيره . »

وببرة الجفاء ، غير مجاز الى دأب المساخر في المضحكات . وقد نقل من دعابة رسول الله ، واصحابه ما يتبه على جنده ولستا نظرل به . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٥)

٧١ - المساعدة : «اما المساعدة (المساعدة)؛ فهو وسط بين الشكارة والملق ، وهو ترك الخلاف ، والإنكار على المعاشرين في الامور الاعتيادية ، ايثرا للتلذذ بالمخاطرة . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٥)

٧٢ - التسخط : «ما التسخط ؛ فهو وسط بين الحسد والشماتة ، وهو الاغتسام بالخبرات الواسطة الى من لم يستحقها ، والشرور التي تلحق من لا يستحقها . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٥)

٧٣ - «الروقاقة ؛ فاما الروقاقة ؛ فلجاج النفس في تعاطي القبيح من غير احتراز من النم . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٥)

٧٤ - الخث : «اما الخث ؛ فحال يعتري النفس من افراط الحباء ، يتقبض النفس عن الانبساط قولاً وفعلاً . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٥)

٧٥ - التبذير ؛ «اما التبذير ؛ فهو بذلك ما لا ينبغي لن لا يستحق . » (ابن مسكويه ، تهذيب الاخلاق ، ٢٣)

« واما التبذير ؛ فافناء المال فيما لا يجب ، وفي الرقت الذي لا يجب فيه ، واكثر ما يجب . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٥)

٧٦ - التقتير ؛ «اما التقتير ؛ فهو منع ما ينبغي عن يستحق . » (ابن مسكويه ، تهذيب الاخلاق ، ٢٣)

« واما التقتير ؛ فهو الامتناع من اتفاق ما يجب . وسبه البخل ، والشع ، واللئم وكل واحد من هذه الثلاثة رتبة . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٤)

٧٧ - البخل ؛ « ومنها البخل . وهو منع المسترتفد مع القدرة على رفده . » (يحيى ابن عدى ، تهذيب الاخلاق ، ٦٣)

«اما البخيل ؛ فهو الذي يفترط ، ويقصر في الإنفاق خوفاً من ان تضطره الفاقة الى المثلة ، والتذلل للاعداء . وكان سبب البخل هو الجبن عند البحث . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٥)

٧٨ - الشجاع : «اما الشجاع ؛ فهو الذي يجمع الى ما ذكرناه ان يكره حسن حال غيره طمعاً في ان يضطه الى الحاجة اليه ، فينال به الجاه ، والرفعة . ومن ثم هذا ضرب من الجهل . »

(الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٦)

٧٩ - الشيم : «اما الشيم ؛ فهو الذي يجمع الى هذه الصفات احتمال العار في الشيء المغير . وسيبه نوع من الخبر ، وذلك مثل الملاصص والديوث . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٦)

٨٠ - الرباء : «اما الرباء ؛ فهو الشبه بنوى الاعمال الفاضلة ، طلباً للسمعة والمفاخرة . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٦)

٨١ - الہتكة : «اما الہتكة ؛ فالاعراض عن تذليل النفس بالاعمال الفاضلة ، والمجاهرة باضدادها . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٦)

٨٢ - الكرازة : «اما الكرازة ؛ فالافراط في الجد . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٦)

٨٣ - المجانة : «اما المجانة ؛ فالانفراط في الهزل . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٦)

٨٤ - العبث : «اما العبث ؛ فالانفراط في الاعجاب بلقا ، المجلس والابيس . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٦)

٨٥ - التحاشى : «اما التحاشى ؛ فافراط في التبرم بالبلبس . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٦)

٨٦ - الشكارة : «اما الشكارة ؛ فمخالفۃ المعاشرین في شرائط الآنس . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٦)

٨٧ - الملق : «اما الملق ؛ فالتعجب الى المعاشرین مع التفافل عما يلتحقه من عار الاستخفاف . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٦٦)

« والسودد خلق جميل يحدث بتوسط في لقاء الانسان غيره بما يلتحذه من قول او فعل . والزيادة فيه تكب الملق . والتقسان فيه يكتب الحصر . » (فارابي ، التنبیه على سبيل السعادة ، ٢٠٣)

« والتردد ، متوسط بين التبتت وبين التملق . » (فارابي ، فصول المدنی ، ١١٤)

٨٨ - الحسد : « ومنها الحسد . وهو التألم بما يراه الانسان لنفسه من الخبر وما يجدنه فيه من الفضائل والاجتهاد في اعلم ذلك الغير ما هو له . » (يحيى ابن عدى تهذيب الاخلاق ، ٦٤)

« الحسد: هو تمني زوال نعمة عن من يستحقها . ولربما كان مع ذلك سعي في ازالتها . » (راغب الاصفهان ، النزوة الى مکارم الشریعة ، ٣٤٨)

« واما الحسد ؛ فالاعتمام بالخير الواصل الى المستحق الذي يعرفه الحسد . » (الغزالى ،

٤١٣

يتدرب في عدم الخوف بقائه في البحر في نصل الشفاء . » (ارسطو-نيقولاوس ، المدخل ،

وقد حكى عن بعض المتكلفين : انه كان يتعمد مواطن الخوف فيتقيف فيها ويحمل نفسه على المخاطرات العظيمة بالتجربة ، ويركب البحر عند اضطرابه وهيجانه ليعرف نفسه الشياطين في المخاوف . » (ابن مسكريه ، تهذيب الاخلاق ، ١٧١)

٥٣

« وكان اخر يدرج نفسه في الشجاعة ، فيركب البحر في الشفاء » (الغزالى ، ميزان العمل ،

« وبعدهم كان يستشعر في نفسه الجبن ، وضعفت القلب فراراً من يحصل لنفسه خلق الشجاعة ; فكان يركب البحر في الشفاء ، عند اضطراب الامواج . » (الغزالى ، احيا ، ٦٠ ، ٣)

١٠٢ - بروتاغوروس

١٠٣ - « وتقابل محية الللة بترك التنعم ، ولزوم الحيبة بمنزلة ما كان يفعل آله في شاغوروس الذين كانوا اعدوا الشاكيل اللذيدة الشميمية ، يبتعدون منها ، ويصبرون على ان تلك الاخطاء المدعة عديدة بحضورهم ، ويفكونون هم الخير المعمول بدقيق الشعير . لهذا كان اكلهم . » (ارسطو - نيكولاوس ، المدخل ، ٤١٤)

١٠٤ - « وأخر كان يهين الشاكيل الطيبة ، ويطعنها غيره بحضرته ، وهو يقتصر على خير الشعير لكر الشره . » (الغزالى ، ميزان العمل ، ٥٢)

١٠٤ - « ويقتدون في احتمال المكر بيراهمه الهند الذين ينتقدون الى هذه الفضيلة : بان يكونوا في الليل كله على نسبة واحدة لا يخالفونها . » (ارسطو - نيكولاوس ، المدخل ، ٤١٤)

« وعباد الهند يعالجون الكل عن العبادة بالقيام طول ليلة على رأسه طول الليل ليسع بالليام على الرجل عن طوع . » (الغزالى ، احيا ، ٦٠ ، ٣)

١٠٥ - افلاطون

١٠٦ - برع

١٠٧ - « ونقاوم محنة اليسار بالقتل ، طلبا للاستهانة به ، كما فعل الرجل الذي باع كل ما

يلك ، والقى ثنته فى البحر . وهو الرجل المسى قراطيس ، واتبع ذلك ان قال : قراطيس ، يعنى
نفسه . » (ارسطر - نيقلاوس . المدخل ، ٤١٤)

وآخر عالج حب المال ؛ بان باع كل ماله ، ورمى بشنته فى البحر . » (الفزالى ، ميزان
العمل ، ٥٣)

« وعالج بعضهم حب المال ؛ بان باع جميع ماله ، ورمى به فى البحر ، اذ خاف من تفرقته على
الناس رعنونة الجرد والرياء بالبذل .

نهنء الامثلة ، تعرفون طريق معالجة القلوب . وليس غرضنا ذكر دواه كل مرض . » (الفزالى ،
احيا ، ٦٠ ، ٣)

١٠٨ - تشاهد

١٠٩ - في

١١٠ - وفي هنا تنتهي نسخة مكتبة برتو بابا . وفي نسخة جامعة استانبول (اعني نسخة
يهجت اندى ، رئيس الاطباء السلطاني) : « قلت الرسالة بعون الله تعالى في آخر ستة خمس و
اربعين و مائتين و ألف .. »

TERCÜME

Rahmân, Rahîm olan Allah'ın adıyla.

O'nadır bağılığımız ve güvenimiz

Hamd, aâlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsûstur. Salavât ise şeriat
koyucuların en üstüntü ve peygamberlerin sonucusu Muhammed'in (a.
s.) ve onun seçilmiş âilesiyle tertemiz ashâbinin üzerinedir.

AMELİ HİKMET (Pratik Felsefe)

Ameli hikmet (el-Hikmetü'l-Ameliyye = La Sagesse Pratique):
nâtîk (konuşan=düşünen) nefsin (l'Ame Raisonnable) bir fazîletidir
(erdem = la Vertu). Hîlekârlîk (Hibb) ile ahmaklığı (Beleh-Bülle) bir
ortasıdır (Juste milieu). (Nefis) onuna gazab (öfke) ve şehvet gücünü
yönetir ve hareketlerini güzel davranışlarının (el-A'mâl = les Actions) ve
eylemlerin (el-Efâl = Les Actes) gereğine göre değerlendirir.

Hîlekârlîk (el-Hibb¹= Trompeur) : Nâtîk nefsin bir durumudur ki
şehvet ve gazab gücünün gereğinden fazla hareket etmek üzere serbest
birakır. Bu; öyle bir haldir ki insan onunla hîle ve hudâ sâhibi olur.

Ahmaklık (el-Bülle² = la Sottise) : Nâtîk nefsin bir durumudur ki
şehvet ve gazab gücünün gereği kadar hareket etmesini kısar Bu; anlama
yavaşlığı, fiillerin ve davranışların (el-a'mâl) doğrusunu az bilmektir.

1-Habâset, hîlekârlîk, oynaklık ve dubaracılık anımlarına gelen bu
kelime Asım Efendi şu anımları veriyor: "Hâ'nîm fethi ve bâ'nîn teşdiidiyle,
oynak, dubaracı, muhîl, habîs ve mekkâr kimseye dinür Haddâ". Cerbez
ma'nâsına. Hâ'nîn kesriyle de câizdir. el-Hibbu, hâ'nîn kesriyle hîle ve fend
ve haddâ' ve hubs ve gişş ma'nâları nadır. Ve bir kimse haddâ' ve kallâş ve
dubaracı olmak ma'nâsına nadır." (Asım Efendi, Kâmûs Tercümesi, I, 214-215)

2-Bôn ve ahmak anlamına gelen bu kelimeye Asım Efendi şu anımları veriyor:
"el-Beleh; fethateynle ve el-Belâhe; sefâhe vezinde mutlakâ gâfil, alâ
kavlin şerr-i şûr cihetinden gâfil olan, yâhûd hayır ve şerri ve nîk-ü bedi
temyîze kudreti olmayan ahmak âdemde dinür ki türkide bôn ve uğuz (uyuz?) ve

Yiğitlik (es-Şecâ'a³ = la Courage) : Öfkeye ilişkin nefsin bir faziletidir ki köpürme (et-tehevvr) ile korkaklığın (el-cübñ) ortasıdır. Bu; öfke gücünün kuvvetli olup, nâük (güce) itâat etmesidir ki geri durmasını işaret ettiğinde o öne atılır.

Kızgınlık (et-Tehevvr⁴ = la Témérité) : Öfkeye (el-Ğadab = la Colere) ilişkin nefsin bir durumudur ki onunla hareket gereğinden fazla artar. Öyle ki geri durması gereğinde o, öne atılır.

sâde -dil ve fâriside kâlive dînür. Ya'nî havâdis ve ekdârdan bî dağdağa ve sâlim iş-u şebâbdır. Sâhibi aslâ ol semte imâle-i zihن eylemez. Hayre mecbûl olup aslâ şerr-ü şur ve mazzarrat semti hâtûnna hutûr eylemez. Kezâlik mezâkk-i ümûr-i dünayeviyye kâlîl-îftîna olup ahlâki ve şemâili hûb ve pesendide olan kimse hakkında îrâd olunur. Ve selâmet-i sadri gâlib âdemе pesendide olan kimse hakkında îrâd olunur. " (Asum Efendi, Kâmûs Tercümesi, IV, 795) ; "Hamâkat, bönlük, fehmde killet, sözde teşevvûş, tedbîrde fesâddan ibâret bir keyfiyyet. " (Ö. N. Bilmen, Ahlâk Lügâtçesi, 20)

Luğatlarda Beleh diye geçen bu kelime elimizdeki metininde ve Ibn Sînâ'nın ahlâka ilişkin öteki metinlerinde Bülle veya Belle şeklinde harekeli olarak yer almaktadır ki bu kelimenin etimolojisinde burada bahis konusu anlama rastlamak mümkün olmamıştır. Nitelik Asum Efendi bu kelimeye de şu anımları vermektedir: " el-Bille; bâ'nın kesriyle bir nesneyi yaşartmak ve İslâmî olmak. " (Asum Efendi, Kâmûs Tercümesi, IV, 576)

Görülüyör ki kelimenin bûleh veya beleh şeklinde okunması gerekmektedir Nitelik ahlâka ilişkin eserlerde Bülle değil Beleh terimine rastlanmaktadır.

3- "es-Şecâ", sehbâ vezinde ve es-Şicâ', kitâb vezinde ve es-Şucâ', gûrâb vezinde öe es-Şecâ, emîR vezinde. Be's ve şiddet hengâmindâ sedîdül-kalb olan âdemî dinür ki bahâdir ta'bîr olunur. " (Asum Efendi, Kâmûs Tercümesi, III, 300-301); "Şecâ'at: Yiğitlik, bahâdirlik, metânet-i kalbiyye, korkulacak ahvâlde korkmamak ve inde'l-lütûm mehâlike ikdâm etmek hâssası. Kendisinden mu'tedil ahvâl zuhûr edecek sûrette kuvve-i gazâbiyyenin mühezzeb olması" (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 59)

4- "et-Tehevvr, Tefâ'ul vezinde ve et-Teheyvür, yâî olarak ve el-Înhîyâr, infî'âl vezinde; binâ çoküp yıkılmak ma'nâsinadır. Ve tehevvr, bir âdem, killet-i

Korkaklık (el-Cubun⁵ = la Lachete) : Öfkeye ilişkin (nefsin) bir hâlidir ki onunla hareketi gereğinden az olur. Öyle ki öne atılması gerektiğiinde geri durur.

İffet⁶ (La Temperance) : Şehvete ilişkin nefsin bir faziletidir. Açgözlülük (Şereh) ile şehvetin zayıflığı (Humûdu's-şehve)ının ortasıdır.⁷ Bu onun (Öfkeye ilişkin gücün) bir hâlidir ki nutka (ilişkin gücün) takdirine göre hareket ettirir.

Açgözlülük (es-Şereh⁸=l'Avidite) : şehvete ilişkin (güçün); nâük (güçün) ulaşılmasını engellediği aşırı zevklere istek duyacak, şekilde gereğinden fazla hareket etmesidir.

endîşe ve mübâlât sebebiyle bir işe bî-pervâ saldırmak ma'nâsinadır ki encâm-ı kerîheyi mücîb olur ve bir illet, nâsa umûm üzere müstevlî olmak ma'nâsinadır. Ve gece geçüp gitmek, alâ kavlin çogu gidüp azi kalmak ma'nâsinadır. Mecmûu sukût ma'nâsından me'hûzdur. " (Asum Efendi Kâmûs Tercümesi, II, 725); "Tehevvr: Ziyâde hiddet, ifrât-ı gazab, bir hâdice üzerine sonunu düşünmeksiz birden bire hiddetlenmek, müvâfik olmayan yerde ikdâm etmek, bir işe mülâhazasızca saldırmak. " (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 30)

5- "el-Cebâ, sehbâ vezinde ve el-Cebbân, şeddâd vezinde ve el-Cebîn, emîr vezinde; korkak, bî-zehre âdemî dinür. el-Cubun, zammeteyn; bir âdem korkak ve bî-zehre olmak ma'nâsinadır. " (Asum Efendi, Kâmûs Tercümesi, IV, 576);

6- "el-Iffetu, ayn'ın kesriyle; kabâyiğinden ve muherremâttan perhîz idüp geri durmak ma'nâsinadır. Vae iff; memede süd yiğilmak, alâ kavlin memede südden bakiyye kalmak ma'nâsinadır. " (Asum Efendi, Kâmûs Tercümesi, III, 683); "İffet: Nâmûs, sâfiyet, temizlik, zûhd, vera', perhîzkârlık, nefsi behîmî temâyüllerden men' melekesi, muharrik olan kuvve-i şehevâniyyenin, mühezzeb ve müeddeb bir hâlse bulunuşu. şerfat ve meveddet vechiyle ümûra mübâşeret. " (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 73)

7- Humûdu's-Şehve (Şehvetin zayıflığı) Bu terim Ibn Miskeveyh'in Tehzîbu'l-Ahlâk isimli eserinin türkçe tercümesinde gevşeklik olarak çevrilmişse de (Bkz. , Ibn Miskeveyh, Ahlâk olgunlaşdırma, 33) bu, kelimenin anlamını ifââeye yeterli değildir. Adı geçen kitâbin fransızca çevirisinde ise arzunun gevşemesi anlamına le Relâchement de l'appétit diye tercüme edilmiştir. (Bkz. Ibn Miskeveyh, Traité d'Ethique, 40) Asum Efendi ise humûd kelimesine şu anlamları vermektedir: "el-Hamd, hamd vezinde ve el-Humûd, kuâd vezinde; âtesin koru söñmeyerek alevi sâkin olmak ma'nâsinadır. Ve humûnâmın şiddet ve buhrâni dinmek ma'nâsinadır. " (Kâmûs Tercümesi, I, 1134); "Humûd: bir âriza bulunmaksızın bekârlığı ihtiâr etmek, şehvet şerrârebini ihmâ, tabâfi meyelânı inkisâre dûçâr ederek mütecerridâne yaşamak. " (Ömer Nasûhî Bilmen, Ahlâk Lügâtçesi, 45)

8- "es-Şereh: Fethateyile, bir âdem bir nesneye pek düşkün ve haris olmak ma'nâsinadır. "Ihyâ' eşerâbyâ", evvelde hemze'nin kesri ve hâ'nın sükûnuyla ve sâñide hemze'nin ve şîn'in fethiyle kelime-i yûnâniyye'dir. Esmâ-i

Şehvetin zayıflığı (Humûdu's-Şehve=le Relachment de l'appetit): Şehvete ilişkin gücün, natık (gücün) eğilim gösterilmesini gerektirdiği seye istek duymayacak şekilde, gereğinden az olmasıdır.

Adâlet (el-Adâle⁹= la Justice) : Her üç nefsin durumudur ki bunu (güçleri), tek bir tertib ile düzenler ve hepsi arasında bir uyum sağlar. Oyle ki bedenin organlarının uyum sağlaması gibi birbiriyile uyum sağlar. Adâlet yalnız bir nefse nisbet edilip diğerine edilmez değildir. Aksine o bütün nefislerin erdemî ve dengeliliğidir. Haksızlık; adâletin ziddidir ve kötülüklerin (rezâil) tümüdür. Adâlet iki kötüluğun ortası değildir. Aksine onun birtek ziddi vardır. Zîrâ adâlet düzen (tertib), haksızlık ise düzensizlidir. Ve ikisinin arasında bir orta (nokta) yoktur. Çünkü adâlet; gerekli olan sıraya göre üç nefsin arasını birleştirip uyum sağlayan bir durumdur.

Davranışlarda adâlet (Adâletü'l-Mu'âmele) : Aldatma (el-ğabn) ile karşılıklı aldatma (et-teğâbun) arasında ortadır. Bu; insanın muâmelesinde (davranışında=alış-verişinde) alması gerekeni alması ve vermesi gerekeni vermesidir.

Aldatma (el-ğabn¹⁰=Tromper) : İnsanın muâmele (sin)de, alması gerekmeyen şeyi almışdır.

Hüsna'dandır. "el-Ezeliyyu'llezî lem Yezel" (Zâil olmayan ezeli) ma'nâsinadır. Yûnânî olmak hasebiyle gerçi bu kitâb ânın mevzi-i zikri değildir, lâkin nâs galat idüp Ahbâr-i Yahûd zu'mleri üzre "Ehyâ" dirler, hemze'nin fethiye, "Şerahyâ" dirler hemze'nin iskâtyyla. " (Asum Efendi, Kâmûs Tercümesi, IV, 814-815)

Ahlâk-i Alâ'i yer almayan bu terime Ömer Nasûhî Bilmen de şu anlama vermektedir: "Ziyâde hûs, gâlebe-i şehvet, bir şey'e ziyâde düşkünlük, ifset ve nezâhete münâffî hâlet. Bir çok fâcialar, birer zâde-i şerehtir." (Ö. N. Bilmen, Ahlak Lügatçesi, 60)

9- "el-Adlu, ayn'ın fethi ve dâl'in sükûnuyla ve el-Adâletu, ayn'ın fethiyle. Cevr itmeyüp nûfûs ve ukûlde istikâmeti kâim ve der-kâr olan emr ve hâleti icrâ eylemek ma'nâsinadır. Lisânımızda adâlet eylemek ta'sîr olunur ki sultân ve vâlye göre zulm ve sitem itmeyüp dâd-u insâf eylemekten ibârettir. Ve adl; bir nesneyi bir nesne ile beraberleştirmek ma'nâsinadır. Ve mahmilde bir âdemie denk olmak ma'nâsinadır. Misl ve nazîr ma'nâsinadır. Ve ölçeye itlâk olunur, lâkin âdil olması mu'teberdir. Ve bir nesne mukâbilinde olan cezâ ve ivaz ma'nâsına müsta'meldir. Ve farîza ve nâfile ma'nâlarına gelür ve fidye ma'nâsına müsta'meldir. Ve adl, berâberlige dinür. Ve doğruluk, istikâmet ma'nâsinadır" Asum Efendi, Kâmûs Tercümesi, III, 1429-1430); "Adl: Adâlet, doğruluk, insâf, istikâmet, herkesin hakkına riâyet, zulmün ziddi, ictimâî varlığın rûhu" (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 71)

10- "el-Ğabn; gayn'ın fethi ve bânnîn sükûnu ve fethiyle, bir âdemî muâmelede aldatmak ma'nâsinadır. Ba'zları didi ki: Sükûnla Ğabn; muâmelede hu'daya ve fethateynle (Ğaben) za'f-i re'y ve endişeye mahsûstur. el-Mağbûn,

Birbirini aldatma (et-teğâbun¹¹): (İnsanın) muâmele (sin)de, vermesi gerekmeyen şeyi vermesidir.

HİKMETİN FAZİLETLERİ

Hikmetin faziletleri: Akletme (Ta'akkul)-ki tedbîrin güzelliği adını alır-zîhn, görüşün iyiliği ve zannın doğruluğudur.

Akletme (et-tâ'akkul= l'Intellection) ve akillilik (el-Keys¹²) : Düşünmenin iyiliği (cevdetü'r-reviyye = Reflexion), değerli amaçların ve büyük iyiliklerin elde edilmesinde en dğru ve en üstün olanı çıkarma istegidir. Bu, bazan insana âit şeylerde (tedbîr) olabileceği gibi, başkasına gösterdiği ev veya şehir yönetimi veya bir düşmana düşmanlık etmek gibi şeylere de âit olabilir. Kısacası önemli işlere vesile olan tedbîr adı verilen her şeye olur. Şâyet bu (husûs) degersiz işlerde olursa, akillilik (el-keys) adı verilir.

Zîhn (l'Esprit)=Cevdetü'z-Zîhn¹³=Zîhnin iyiliği) : Görüşlerin birbirine benzediği ve tartışma çıktıığı sırada doğru hüküm verme gücüdür.

Görüşün iyiliği (Cevdetü'r-re'y¹⁴) : Bu, kullanıldığından beğenilen sonuçlara götüren sebelere çabucak vâkif olmaktadır.¹⁵

muâmelede aldanmış âdemî dinür. Ve ğabn; bir nesneyi iyüce bilmeyüp hâkîkat-i hâlinde gâfil olmak ma'nâsinadır." (Asum Efendi, Kâmûs Tercümesi, IV, 706-707)

11-Karşılıklı olarak birbirini aldatmak anlamına gelen bu kelimeyi, müellif-mûteâkib fîzâtan anlaşıldığı gibi-aldanma anlamına kullanmaktadır.

12- "el-Keys; kâfîn fethi ve yâ'nın sükûnuyla ve el-Kiyâse; firâse vezinde zekâ ve fitnat ma'nâsinadır ki humk ve belâhet mukâbilidir. Ve keys, civânerdlik ma'nâsinadır. Ve akl ve hûs ma'nâsinadır. Ve rûş ve fetânette bir âdemî gâlib olmak ma'nâsinadır. Ve el-Keyyis; ceyyid vezinde, zarff ve zîrek âdemî dinür. (Asum Efendi, Kâmûs, TercümesiII, 1007-1008)

13-Bu ifâde elimizdeki her iki nûshada da böyle kayıtlı ise de, buradan alındığında emin olduğumuzu önsözde belirttiğimiz Gazzâlî'nin Mîzânu'l-Amel isimli eserinde "Cevdetü'z-Zîhn" olarak yeralmaktadır ki bunun daha isabetli olduğunu sanıyoruz. (Bkz. Gazzâlî, Mîzânu'l-Amel, 60)

14-Elimizdeki her iki nûshada da bu terim Cevdetü', Serâî" şeklinde yazılmakta ise de bunun bir istînsâh hatası olduğu anlaşılmaktadır. Zîrâ az yukarıda hikmetin faziletleri sıralanırken söyle bir terim geçmemekte sadece görüşün iyiliği anlamunda "Cevdetü', Re'y" ifadesi kullanılmaktadır. Buradan iktibâs eden Gazzâlî de bu terimi görüşün arılığı (Nikâyetü'r-Re'y) şeklinde aktarmaktadır. Arapça metnin dipontunda da görüldüğü gibi bu terim öteki kaynaklarda yer almamaktadır. Asum Efendi bu kelimeye şu anımları vermektedir: "el-Cüdetu, cîm'in zammiyla ve el-Cevdetu, cîm'in fethiyle; bir nesne eyî olmak ma'nâsinadır. Ve bir âdem eyî iş işlemek ma'nâsinadır, kavle

Zannin doğruluğu (Savâbu'z-Zann) : Delillerden yardım istemeksizin (delillere baş vurmaksızın) gözlemlerin gerektirdiği şeye uygun düş (en tahmînler)dir.

HİLEKARLIĞIN KÖTÜLÜKLERİ:

Dehâ-Cerbeze

Dehâ (ed-Deha¹⁶ = l'Habile) : Sâhibinin iyilik sandığı, gerçekte ise iyilik olmayıp sadece büyük bir kazanç olan şeyin tam (olarak elde edilmesi) husûsnda en çok ulaşılabilen şeyi, en iyi şekilde çıkışma isteğidir.

Kurnazlık (el-Cerbeze¹⁷ = la Ruse) : İyilik sanılan, gerçekte ise aşağılık bir kazanç olan şeyin tam (olarak elde edilmesi) husûsunda en

ve fi'le şâmildir. Ve at, eşkeni güzel ve deprenişi hoş ve segirtmesi a'lâ olmak ma'nâsına nadır. " (Kâmûs Tercümesi, I, 1109) ; "Cevdet, ciyâdet: İyi olmak, bozukluktan berî bulunmak, hâlis olmak, zihnin, fikrin, karihanın sıhhat ve intizâmi. Cevdet-i fehm; suhûletle, sıhhatla tefehhüm melekesi, mîzûmdan lâzuma sıhhat-ı intikâl demektir. " (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 34)

15-Burada da bir müstensih hatâsıyla karşı karşıya bulunduğumuzu sanıyoruz. Zîrâ her iki nûshada da bu terim; kullanıldığından beğenilen sonuçlara götüren şeylere çabucak vakif olmaktadır" şeklinde yer almaktadır. Bunun bir noktalama hatâsı olduğunu sanıyoruz.

16—"ed-Dehy, dâl'în fethi ve hâ'nîn sükûnuyla, ed-Dehâ, Behâ' vezinde, şâyetül-ğâye zîreklik ve cevdet-i re'y ve hüsün-ü fîrîk ve dikkat-i tedbîr ma'nâsına nadır. Bir kimse pek zîrek ve cevdet-i re'y ve hüsün-ü fîrîk ve tedbîr sâhibi ollmak ma'nâsına ki "cîn fîkîrlî" olmak ta'bîr olunur. " (Asum Efendi, Kâmûs Tercümesi, IV, 961-962); "Dehâ: Hârikulâde zekâ, kuvve-i nazariyye'nin ifrâtından mütehassil hârikulâde zekâvet. Sâhibine dâhî denir. Cem'i dûhâttur. " (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 48)

17—"el-Cerbeze, Dâhrece vezinde; gitmek, ala kavlin bozulup burişmak, yâhûd düşmek ma'nâsına nadır. . . . el-Curbuz, Kunfuz vezinde; be-ğâyet dubaracı, zîrek ve mekkâr ve a'yyâr omak ma'nâsına nadır. . . . el-Curbuz, Kunfuz vezinde; be-ğâyet dubaracı zîrek ve dâhiye âdemî dinür. Ve bu, gürbüz-i fârisî muarrebîdir. Mûtercîk der ki: Cerbeze bundan mutassirrefdir. Hikmetin taraf-ı ifrâtına -ki taşkın tarafıdır- cerbeze itlâk olunur. Ve taraf-ı teffritine-ki noksân tarafıdır- humûd ve belâdet itlâk olunur. Pes, akl-i hakimâne; rütbe-i adâletîtir. " (Asum Efendi, Kâmûs Tercümesi, II, 782); "Nâtuka perdâzlık, becerikli olmak, , mahcûbiyetten berî, kemâl-i cû'retle kelâma, tâvzîh-i fikre kâdir olmak melekesi. Cerbeze kuvve-i müdrikenin ifrâtıdır. Edebe karâfîn, hayre müteveccih olmayan bir cerbeze şarlatanlıktan sayılır.

"Hifz etmek ile cerbeze-i felsefiyyâti,

Zannetme ki oldun, reh-i tahkîkîte âkil" Sâmi" (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 32)

çok ulaşılabilecek şeyi, en iyi şekilde çıkışma isteğidir. Dehâ ile cerbeze arasındaki fark ; sadece kazancın büyülüğu ve küçüklüğü ile ilgilidir.

APTALLIĞIN (el-Büleb) ALTINDA YER ALAN KÖTÜLÜKLER:

Tecrübesizlik-ahmaklık-delilik

Tecrübesizlik (el-Ğimâre¹⁸) : Hayâl etme gücünün sağlığıyla beraber pratik işlerde tecrübeının azlığıdır. Kimi zaman insan, bir şeye tecrübe olurken başka bir şeye tecrübe olmayıabilir.

Ahmaklık (el-Humk¹⁹ = la Stupidite) : Düşüncenin (reviyye) aranan amaca götürecek şeylerden-davranışlar bozuluncaya degeñ-sürekli kaçmasıdır. (Ahmaklık) bazan yaratılıştan olur ki tabîî ahmaklık adını alır ve bunun tedâvîsi yoktur. Bazan da beyinle ilgili hastalıklardan dolayı âriz olur ve bunun ilaçlarla izâlesi mümkün olur.

Delilik (el-Cünun = la Folie) : Hayâl (güçünün) tercîh etmesi gerekişti şeylerde bozularak sürekli tercîh etmesi gerekişinin aksine yönelikmesidir.

Ahmaklîkla deliliğin arasındaki fark (şuradandır) : Ahmakın tercîhi gereken şeyi hayâl etmesi (düşünmesi) sağlığı ve bunu tutturmadaki kasdı doğrudur, ancak düşünce (güçünün) bozukluğunun, amacına doğru giderken (amacına) ulaşmasını engelleyecek şeylere (yanlışlara) düşürmektedir. Deliye gelince; onun kasdedilen amaçları hayâl etmesi (düşünmesi) sağlığı değildir. Bu nedenledir ki çoğu kez ahmak, ilk görünüşte akıllı şeklärindedir. Delilik bazan yaratılıştan olur ve tedâvî edilemez, bazan da âriz olur ve tedâvî edilir.

YİĞİTLİĞİN FAZİLETLERİ

Kerem-gözü peklik-nefsin büyülüğu-katlanma,
hilm- sebât, -sevinç duymak-yüreklik-vakâr.

18—"Aslâ ümrî ve ahvâl-i cihâne tecrübe sebk eylememiş nâdân ve hamâkâr âdeme itlâk olunur. Bu ma'nâda şayîn'in harekât-ı selâsesi ve fetbateynle luğattır. " (Asum Efendi, Kâmûs Tercümesi, III, 587)

19—"el-Humk, hâ'nîn zammiyla ve el-Humuk, zammeteyn ile ve el-Hamâke, kerâme vezinde; bir kimsenin aklı az olmak ma'nâsına nadır ki uğuz olmak ve bön olmak ta'bîr olunur. Ve bâzâr kâsid ollmak ma'nâsına müsta'meldir. " (Asum Efendi, Kâmûs Tercümaesi, III, 820); "Hamâket; ahmaklık, budaylalık, avanaklık, zihinde mütemerkiz olan durgunluk. Aklen mümteni olan şeylere inanmak, hamâkatter ileri geldiği gibi, aklen mümteni olmayan her şeyi hemen inkâr edivermek te hamâkatten başka değildir. " (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 40)

Kerem (el-Kerem²⁰=la Magnificence=La noblesse de caractere) : Büyüklendirme (el-Bezah) ile hasılsız (en-Nezale) arasında ortadır. Bu,

20-Bu terim oldukça geniş anlamlı olduğundan dilimizde onu karşılayacak tekbir kelime bulmak pek mümkün olmamaktadır. Nitekim Aşım Efendi Kâmüslü Tercümesinde bu kelimeyi söyle açıklamaktadır: "el-Keremu: Fethateynle, nefâset ve izzet ve şeref ma'nâsnadır ki lû'm ve haâaset mukâbîlidir. Müellif Besâîr'de der ki: Hazret-i Bâri Azze Şânuhi sifatlandırdı ihsân ve in'âm ve lutuf murâd olur. Ve insan vasiflansa, ândan zâhir olan ahlâk-i hamîde ve efâl-i pesendîfe murâd olur. Ve eseri zuhûr eylemedikçe kerîm îtlâk olunmaz. Pes kerem, usûl cihetinden olmuyup zâtî ve nefsiyolur. Ve ba'zîlar didi ki: Kerem hürriyet mümâsildir. Lâkin hürriyet; mehâsin-i sağıre ve kebîreye îtlâk olunur. Ve kerem; hemân mehâsin-i kebîreye mahsûsdur. Techiz-i guzât zümârnâda infâk-i mâl gibi ve bî-keslere destgîr olmak ve zuafâya terettüb iden diyet ve tekâlifi tahammûl eylemek gibi. "Allah katında en çok keremîleriniz, en çok müttakî olmanızdır." (Bakara, 169) âyet-i kerimesinde kemâ-i vera' ve takvâ ile muttasif olana ekrem îtlâk olunduğu vechi budur ki; kerem, efâl-i mahmûdeden ibâret olur ve efâl-i mahmûdenin enes ve eazzi, kendisiyle eşref-i vücûh kasd olunan fil olup ve eşref-i vücûh, kendisiyle vech ve rizâ-i ilâhî kasd olunan vech olmağla bir kimse mehâsin-i efâliyle vech ve rizâyi ilâhîyi kâsid ve tâlib olsa ol kimse ve kemâliyle muttasif olsa lâ-cerem etkâ ve ekrem olur. Ve gâh olur ki kerem ile eşyâ-i sâire de kasdolunur." (Aşım Efendi, Kâmüslü Tercümesi, IV, 463-464)

Mallim Nâcîf lugatında bu kelimeyi söyle açıklamaktadır: "Nefâset, izzet, şeref, uluvv-ü cenâb (hasâset mukâbîlidir) Kerem kelimesiyle Cenâb-i Hak tâvsîf olunursa elât ve ihsân, insan tâvsîf olunursa ahlâk-i hamîde ve efâl-i pesendîfesi kasd olunur. Eseri zuhûr itmedikçe kerîm îtlâk olunmaz. Kerem, aslı ve nefsiyidir."

Şemseddîn Sâmî de Kâmüslü Türkî'de bu kelimeye şu anımları vermektedir: "Asâlet ve asâletin serâit ve muktezeyâtından olan âli-cenâblik, cömerdîlik, lutuf, merhamet, ihsân, inâyet." Ö. N. Bilmen ise şu anımları vermektedir: "Kerem: Meed ve şeref, uluvv-ü cenâb, insanın zuhûr eden memdûh ahlâk ve efâl, izzet-i nefis, sehâvet, necâbet, huy güzelliği, kadri azûm olan şeyi bezî, sühûletle ve tiyb-i nefis ile itâ." (A. g. e., 107)

Türk Dil Kurumu sözlüğünde bu kelimeye sadece lutuf anlamı verilmekle yetinilmiştir ki bu, kelimenin karşılığı olmaktadır uzaktır. İbn Miskeveyh'in Tehzîbul-Ahlâk isimli eserinin türkçe çevirisinde ise bu kelimeye eli bol olmak anlamı verilmiş ki (Bkz., İbn Miskeveyh, Ahlâkî Olgunlaşturma, 28) bu da tam olarak karşılanmaktadır. Aynı eserin fransızca çevirisinde ise le Magnificence kelimesiyle karşılaşmıştır ki sözlüklerde kerem kelimesinin tam karşılığı değildir. (Bkz., Miskawayh, Traité d'Ethique, 32) Bu kelimeyi Belot; noblesse de caractere, generosité, liberalité gibi kelimelerle karşılamaktadır. (Bkz. Belot, Dictionnaire arabe-Français)

nefsin hoşluğu (Tîbu'n-nefs) ve değeri yüce, faydası büyük işlerde gereken harcamadır.

Gözüpeklik (en-Necde²¹=Bravoure) : ceâaret ile dönekliğin ortasıdır. Bu, kendine güven ve gerekîğinde korkmaksızın kendini ölüme salıvermektr.

Nefsînbüyüklüğü (Kiberu'n-nefs²²=Grandeur de l'Ame) : Şişinme (et-teneffuh) ile nefsin küçüklüğünün ortasıdır. Bu, öyle bir fazlittir ki insan -hakkettiş olmakla beraber-kendisini onunla değerli işlere ehil kılmaya muktedir olur. Bu fazilet, kerîmlîk ve düşüklükle ilgilidir. Nefsi büyük olan; hakkettiği değerli işleri elde ettiginde, kendisinin değerini ve önemini bildiğinden onu küçümsür. Şayet o, küçük işlere zorlanırsa veya aşağılık (kimselerden) bir değer elde ederse bunu da küçümsür. Şansın iyiliği veya kötülüğü diye adlandırılabilir asla rastlanıltır alıcıdır etmez.

Katlanma (el-Ihtimâl = la Supportance): Cesâret ile tahammûl-süzlüğün (el-Hela') arasında ortadır. Bu, acılara dayanma gücüdür.

Hilm²³ (Yumuşaklık = La Magnanimité) : Hiddet (kızgınlık=el-İstişâta (ile ovunmak (el-eteğ öfkeyle=infirâk) arasında ortadır. Bu, kişiye vakâr kazandıran bir durumdur.

21-Aşım Efendi bu kelimeye şu anımi veriyor: "en-Necd, Kefî vezinde; en-Necûd, Adud vezinde; en-Necîd, emîr vezinde; şecî' ve pür-dil âdemî dinûr ki sârlîrin âcîz oldukları ümûr-i azîmeye nüfüz ve temsiyete muktedir ola. "Aşım Efendi, A. g. e., II, 33); "Necdet Hamâset, bahâdirlik, kahramanlık, rûh ve kalb kuvveti, mehâlik ve mehâvîf ânnâda ceza", telâş göstermeye ip izhâr-i metânette bulunmak hâssası." (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 126)

22-Kiberu'n-Nefs: asr-ü usre, fâkr-u şîjâra ilîfât etmeyüp, cihânen ikbâl ve idbârını, nâsin redd ve kabûlünü müsâvî görmek, uluvv-i himmete münâfi ahvâlden berî bulunmak hâssesi. Zemânedede görülen birçok müdâbenekârâne hareketler bütün kiber-i nefsten mahrûmiyyet neticesidir." (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 106)

23-el-Hilmu, hâ'nın kesriyle; insanda yavaşlığı dinûr ve akl ma'nâsına müstemildir; sebeb-i hilm olduğuçun. el-Hâsim, emîr vezinde; hilm ile muttasif olan kimseye dinûr ve halim; mehzûl olan bedene yûrûmege başlamış tâb-u kuvvete ve semzülge dinûr ve tavlı deveye dinûr." (Aşım Efendi, Kâmüslü Tercümesi, IV, 246-247); "Hilm: Tabiat yavaşlığı, hiddeti terk, şiddetle tahammûl, gazab nâiresini itfâ, gazabın heyecânından nefsi zabit ve imsâk..

"Sifat-i hilme çalış, olma gazâb Hak, seni kılmaya tâkim mağzûb
Gergi hilme oldupesendide nhümâ Olmaya hilm-i himâri amma." Vebbi
(Ö. N. Bilmen, A. g. e., 40)

Sebât (es-Sebât²⁴ = la Stabilite) : Nefsin şiddetti ve durgunluktan uzak olmasıdır.

Yüreklik (es-Şahâme²⁵ = la Vaillance): Güzelliği umarak işlere hirs göstermektr.

Sevinç duymak (en-Nubl²⁶): Nefsin büyük işlerden sevinç duymasıdır.

Ağırbaşılık (el-Vakâr²⁷ = la Gravite): Kibir ile tevâzuun arasında ortadır. Bu, kişinin kendisini hakketmiş olduğu değerli yere yerleştirmesi ve (kendi) kadrini bilmekte haksızlık etmemesidir.

YİĞİTLİĞİN; KÖPÜRME (et-tehevvr) VE KORKAKLIĞIN (el-cübñ) ALTINDA YER ALAN KÖTÜLKLERİ:

Büyüklenme-Hasıslık-Cesâret-Döneklik-Böbürlenmek

-Kendini küçük görmek-Cesâkat (?)-Tahammüslük-

Hiddet-Ovunmak-Kibirlenme-Tevâzu'-Kendini beğenme

-Kendini hor görme

²⁴"es-Sebât, nebât vezinde ve es-Sûbût, kuâd vezinde; pâyidâr ve ber-karâr olup durmak ma'nâsinadır" (Asım Efendi, Kâmûs Tercümesi, I, 556); "Sebât: Kîmîdamamak, bir hâlde durmak, ahdîne sebât etmek, bir meslekte, bir kanâatta, bir fikirde ber-karâr olmak." (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 31)

²⁵"es-Şehâme, kerâme vezinde; bir kimse şehm olmak ma'nâsinadır. es-Şehm, şehm vezinde; pek zîrek ve zekiyû'l-fu'âd, tîz fehm ve âtesin zihن ve çîre mîzâç ademe dinür. Ve cünbüsîl ve nişâtlî cüst-ü tüvâna ata itlâk dilnur. Ve evâmir ve ahkâmu nâfiz, mesmû'u'l-kelâ seyyid ve serkâre itlâk olunur." (Asım Efendi, Kâmûs Tercümesi, IV, 361); "Sehâmet: KUvvet, zekâ, nûfû-u nazar, şecâat ve haşmete mükarîn olan şiddet-i zekâ, zekâ ile menzûc şecâat ve besâlet, zikri-i cemîlî istilâm eden büyük işlere mübâşeret hırsı

"Şehâmet dîni, gayret dîni ancak müslümanlıktır,

Hakîki müslümanlık en büyük bir kahramanlıktır. "Mehmed Akif" (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 62)

²⁶"en-Nubl, nûn'un zammıya; zekâ ve necâbet ma'nâsinadır ki fitnat ve kerem ve şeref cibitiyle fâzıl ve âlî kadr olmaktan ibârettir." (Asım Efendi, Kâmûs Tercümesi, IV, 101-102)

²⁷"el-Vakâr, sahâb vezinde; ağır meşrebliliğe dinür ki lengerlû olmak ta'bîr olunur, rezâne ma'nâsinadır, şîme-i makbûledir, hiffet mukâbilidir. Muhâfaza-i nâmûsi mûcîb haslettir." (Asım Efendi, Kâmûs Tercümesi, II, 746); "VakârSHeybet, mekânît, bilim, sabır, ağırbaşılık, ağırmışreblik, matlûba teveccûh hususunda temkîn ve teenî göstermek." (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 132)

Büyüklenme (el-Bezah²⁸) : Övünmek isteyerek, ziynet ve sâireyi gereksiz yerde harcamaktır.

Hasıslık (en-Nezâle²⁹) : Gerekli yerde harcama yapmayı küçük şeylelerle övünmektr.

Cesâret (el-Cesâre³⁰) : Gerekmeyen ölümü küçümsemektir.

Döneklik (en-Nükûl³¹) : gerekli olan ölümden geri durmaktadır.

Böbürlenmek (et-Teneffuh³²= Şişinme) : Hakkı olmadığı halde kendini büyük işlere ehil görmektir.

Kendini küçük görmek (Sığaru'n-nefs) : Kendini hakkettiginden aşağıda görmektir.

Cesâke (el-Cesâke? el-Kesâve?) : yararlanılacak hiçbir güzel şey bulunmaksızın kendini acılar teslim etmektir.

Tahammüslük (el-Hela³³) : Acılarla kötü biçimde katlanmaktadır.

²⁸"el-Bezah, bâ'nîn ve zâl-i mu'ceme'nin fethiyle; tekebbûrlük eylemek ma'nâsinadır. Asl-i bezah; ulûv ve rifât ma'nâsına mevzû' olmağla ma'nây-i mezbûr ândan me'hûzdur." (Asım Efendi, Kâmûs Tercümesi, I, 1006)

²⁹"en-Nezâle, rezâle vezinde ve en-Nûzûle, umûme vezinde; bir kimse nezîl olmak ma'nâsinadıren-Nezîl, emîr vezinde; cemî-i ahv âl ve evzâ'ında hasîs ve denî ve muhtekar ve kem-mâye kimseye dinür." (Asım Efendi, Kâmûs Tercümesi, IV, 110)

³⁰"el-Cesâre, kerâme vezinde; yağuz nâkeye eşleği terk eylemek ma'nâsinadır. Ve bir âdem, nâfiz ve dilîr olmak ma'nâsinadır ki yürekli olmağla bir nesneden gözünü sakınmayup âna saldırır olmaktadır ibârettir." (Asım Efendi, Kâmûs Tercümesi, II, 216); "Cesâret: Cür'et, yiğitlik, cesûr, bî-pervâ olmak, muhâtaralarla mehâskelerle karşı rûhun muttasif olduğu mukâvemet melekesi" (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 33)

³¹"Nükûl, sülüm vezinde; bir nesneden havf ve endîse eylemekle ikdâm eylemeye kaçınmak ma'nâsinadır." (Asım Efendi, Kâmûs Tercümesi, IV, 123)

³²"en-Nefh, nûn'un fethi ve fâ'nın sükûnuyla; üfürmek ma'nâsinadır. Ve nefh; fahr ve kibr ma'nâsına istî'mâl olunur. Şârih dir ki: Müteazzum kimse, taazzum iderek nefs ve nefesini cem' ile yokladığı hasebiyle nefh, kibr ve fahr ma'nâsına istî'mâl olundu. Yâhûd şeytan derûnîne nefh ya'nî hodîbînlîk îlkâ eylemekle lâzımı olan kibr ma'nâsına istî'mâl olundu." (Asım Efendi, Kâmûs Tercümesi, I, 1007-1008)

³³"el-Hela', fethateyn; haddi mütecâvîz olan sabırsızlığa dinür. El-Helâ', sabûr vezinde; şol kimseye dinür ki şerr ve kerîhe vukâundan ceza' ve feza' idüp ve cem'-i mâle harîs ve mütehâlik ve bahîl ola. Alâ kavlin pek tenk-meşreb olmağla mesâib ve belyîyyât hengâmında kalbi sikilub sabırsızlık ide ki murâd, belyîye zuhûrunda telâş ve iztûâb idüp nâse dacret ve mihnnetinden dem-be-dem şikayetenür olan kimsedir." (Asım Efendi, Kâmûs Tercümesi, III, 467-468)

Hiddet (el-İstişâta³⁴) : Çabuk kızma ve hiddetlenmektir.

Ovunma (el-İnfirâk³⁵) : öfkenin yavaşılığı ve cansızlığıdır.

Kibirlenme (et-Tekebbür³⁶): Kendini değerinin üzerine çıkarmak ve hakkettiğinden daha çok değer vermektedir.

Tevâzu: Kendini değerinin altına düşürmek ve hakkettiğinden daha az değer ve ağırlık vermektr.

(Kendini beğenme=el-U'cub³⁷): Kibirlenmenin (l'Orgueil) sebebi; kendini beğenmektir (el-U'cub). Bu ise innsanın kendi değerini bilmemesi, öyle olmadığı halde kendinin gerektiği gibi olduğunu sanmasıdır.

(Kendini hor görme=el-Mehâne³⁸): Tevâzuun sebebi ise kendini hor görmedir (el-Mehâne). Bu da insanın kendini ithâm etmesi ve olması gerekenin aksine olduğunu sanmasıdır.

Tevâzu bir kötülük olmasına rağmen çoğu kez övülür. Zîrâ onun karşıtı olan kibirlenme kötüluğun son derecesidir. Bu nedenledir ki: Tevâzu şerefin basamağıdır, demişlerdir. Ve: O, kerîm kişilerin oltasıdır, demişlerdir. Çünkü (tevâzu) sahibi ; gönülleri kendine çeker, sevgi ve beğelliği celbeder, savurganlık da (isrâf) aynı şakildedir, Kötülük olmasına rağmen bazan överler, çünkü bunda insanların yararı vardır. Ayrıca onun karşıtı olan cimriilik, kötüluğun son derecesidir. Gerçekte ise her ikisi de kötülüktür.

34- "el-İstişâta: Hışım ve şazabından pür-âtes olmak ma'nâsinadır ki ihtirâk ma'nâsinadır. Ve kuş hıddet ve neşâta uçmak ma'nâsinadır Ve bir işe cüst ve cabuk depirnek ma'nâsinadır." (Asum Efendi, KâMûS Tercümesi, III, 82-83)

35- "el-İnfirâk, mutâvaattur. Bir nesne el ile oğulmak ma'nâsinadır Ve omuz düşük olmak ma'nâsinadır." (Asum Efendi, KâMûS Tercümesi, III, 1108)

36- "et-Tekebbür, tefâ'ul vezindeve et-Tekâbür; büyüklenmek ma'nâsinadır ki nefşini büyük görmekten ibârettir, İblîs sıfatıdır." (Asum Efendi, KâMûS Tercümesi, II, 651); "Tekebbür: Kibirlenmek, müteazzimâne bir vaziyet alınak. Tekebbür iki vech ileyidir: Biri, bir zâtın güzel fiillerinin haddi zâtunda çok, başkalarının mehâsinine gâlib olmasıdır. Diğeride, bir kimse'nin güzel fiilleri başkalarının mehâsininden fazla olmadığı hâlde kendisini öyle yüksek görmesidir ki bu, mezmûndur." (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 28)

37- "el-Ucub, ayn'ın zammyyla; ahlâk-ı menhiyyeden zehv ve kibr ma'nâsinadır ki kendisi görüp ve kendisini begenmekten ibârettir" (Asum Efendi, KâMûS Tercümesi, I, 370); "Ucub: Ğurûr, kendini bir şey sanmak, insanın kendi nefşini müstahik oyladığı merte. benin fevkînde tasavvur etmesi. Ucub, hübb-i nefistem neş'et eder." (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 70-71)

38- "el-Mehâne, emâne vezinde; hor ve zellî olmak ma'nâsinadır. Ve mehâne; hizy ve fazîha ve hâk-sârî ma'nâsinadır." (Asum Efendi, KâMûS Tercümesi, IV, 785)

İFFETİN ALTINDA YERALAN FAZİLETLER:

Hayâ-Hoşgörü - Sabır-Cömerdlik - Güzel değerlendirme - Genlik-Yumuşak huyluluk - Düzenlilik-Güzel biçimlilik-Kanâat - Sâkinlik-Sakınganlık - Güler yüz'lük - Zariflik - Geniş yüreklik - Hoşnûdsuzluk.

Hayâ'ya gelince (el-Hayâ³⁹=la Purete) : Küstahlık (el-Vakâha) ile mülâyimlik (elt-tehannus) arasında ortadır. Tam tanımı ise şöyledir: Eksiklikten ürkme ânında nefse âriz olan biracidir. Ve denilir ki: Bu, çırkinliği yapa (mayacak kadar) yüzün yumuşak olması ve nefsin yerilmekten kaçınmasıdır.

Hoşgörü (el-müsâmaha⁴⁰=l'Indulgence): İsteyerek ve gönül hoşluğuyla hakk edilmesi istenen şeyle bir kısmından vaz geçmiktir. Bu, ihmâl ile koşuşma arasında bir ortadır.

Sabır (es-Sabr⁴¹=la Constance) : Nefsin arzulara (hevesler) direnmesi ve onu çırın zevklerden korumasıdır.

39- "el-Hayâ, bâ'nin fethi ve elîf meddiyle; tevbî ve rûcû' ma'nâsinadır. Ve utanmak, serm ma'nâsinadır. Mütercim-i hakîr (Asum Efendi) dir ki: Zemahşerî ve Mutarrezî didiler ki; hayâ ve istihâ mâddesi hayattan me'hûzdur. Ve hayâ; levî ve ta'yîb ve zemm olunacak evzâ'dan ihtirâz sebebiyle hayatı insana âriz olan teğayyür ve inkisârdan ibârettir." (Asum Efendi, KâMûS Tercümesi, IV, 936); "Hayâ: Edeb , mahcûbiyet, utanmak, âr ve nâmûs, nefsin çırın şeyle sıklaması ve bunun için o kabîh şeyle terk etmesi. Nâhoş bir hâdisenin zuhûr veya tevakku'undan kalpte husûle gelen bir rikkat ve ıtzrâbdır ki eseri yüzde nûmâyân olur." (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 41)

40- "el-Müsâmaha, müfâale vezninde; bu dahî bir husûsda unf ve şiddet ve suûbet eylemeye rîfîk ve sühûlele muââme eylemek ma'nâsinadır." (Asum Efendi, KâMûS Tercümesi, I, 904); "Müsâmaha, tesâhûl, tekâstîl, alârdamamak, görmezlikten gelmek, dikkatsizlik, bir husûsta suûbetle değil risk-u sühûlele muââme etmek, terk edilmesi väcib olmayan bir şeysi tenezühen terk edivermek." (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 115)

41- "es-Sabr, cebr vezinde; bir kimseyi bir nesneden alikoymak ma'nâsinadır. ??Müellîfin Besâir (isimli eserinde) beyânına göre sabr, ımsâkîn fi'd-Diyk ma'nâsına mevzû'dur. Pes sabr fi'lî lafz-ı âmdır, ihtilâf-ı vakâyi' hasebiyle itlâki muhtelif olur. : Eger bir müşâbet vukûfunda ceza' ve ıtzrâbdan habî-i nefş iderse, ana hemâن sabr itlâk olunur, mukâbilîne ceza' dinür. Ve eger muhârebede olur ise ana şecâat ve mukâbilîne cübün dinür. Ve eger bir hâdisî-i mudcire vukûfunda olur ise ana rehbû's-sâdir ve mukâbilîne dacret dinür. Ve eger ımsâk-ı kelâm bâbında olur ise ana kitmân ve mukâbilîne müzill dinür. Kur'ân-ı Kerîmde bunların cümlesine sabr itlâk olunmuşdur." (Asum Efendi, KâMûS Tercümesi, II, 458); "Sabr: Acıya katlanmak, darlıktâ ımsâk-ı nefş,

Cömerdlik (es-Sehâ⁴²=la Generosite) : Savurganlık (tebzîr) ile tutumluğunu (taktîr) ortasıdır. Bu, kolay harcama ve bir şeyi bağış olarak elde etmekten kaçınmadır.

Güzel değerlendirmeye (Husnu't-Takdir) : Harcamalarda savurganlık veya tutumluğunu taraflarından birine kaymamak üzere dengeli olmaktadır.

Genlik (el-İnbisât⁴³) : Zor iş yapmakla (taammül) dağıtmak (tebezzül) arasında ortadır. Bu ise yiyecek, içecek ve giyeceklerin hazırlanmasında orta (davranış)tır.

Yumuşak huyluluk (ed-Demâse⁴⁴) Arzu gücünün (şehevânî nefis) gerekene iştiyâk için iyi hazırlanmasıdır.

tab'a ğayr-i mülâim olan hâlâtâ telâs göstermeyüp bilâ iztûrâr tahammûl ve mukâvemet, aklı ve şer'in iktizâ etmediği husûslarda habs-i nefis. Sabr anîl-meâsi; ma'siyyetlerden bi't-tevakkî nefsin bu bâbtaki temâyûlâtına mukâvemet etmektedir. Sabr alâl-mesâib; teveccûh eden müsibetlere, kederlere bi-lâ ceza' tahammûl eylemektedir. Sabr bir lafz? umûmîdir, yerine göre, şecâat, kanâat, kitmân-ı sur, rahbu's-sadr nâmını alır. Musibetten dolayı habs-i nefse ise yalnız sabr denilir ki mukâbili ceza'dır." (Ö. N. Bilmen, A. g. e. , 63)

42- "es-Sehâ, Atâ vezinde ve es-Sehâ, Asâ vezinde ve es-Suhve, Sum ve vezinde, ve es-Suhuvv, uluv vezinde; civân-merdlik eylemek ve civân-merd olmak ma'nâsına nadır. et-Teschîhî, Tefe'u vezinde; güçle zorâkî izhâr-i sehâ eylemek ma'nâsına nadır. es-Sehâ' ve es-Sehvu ve es-Sahyu; sâ'lerin fethiyle tencere altına ateş işleyeceğin yer düzeltmek ma'nâsına nadır ki köseği ile kütülleri ya (?) üzerinde olan odunları iki tarafa çeküp yol gibi açmakdan ibârettir tâ ki vuş'atlenüp ateş meydana çıkmagla tencereye te'sîr eyleye." (Asum Efendi, Kâmûs Tercümesi, IV, 1002); "Sehâ: El açıklığı, cömertlik, bezî lâyk olan şeyi münâsîb mahalline sühûletle sarf ve îsâl etmek melekisi" (Ö. N. Bilmen, A. g. e. , 56)

43- "el-Bast, bâ'nîn fethi ve sîn'in sükûnuyla; yarmak ma'nâsına nadır. Ve bir nesneye el uzatmak ma'nâsına müsta'meldir. Ve şâd-u mesrûr eyelemek ma'nâsına müsta'meldir ki kalb-i makbûdu mebsût ider. Ve birmekân vâsi' olmağla mekipleri sigdirup almak ma'nâsına müsta'meldir. Ve bir âdemî bir kimse üzre tefâl ve tercîh eyelemek ma'nâsına nadır gûyâ ki fazl ve meziyyette âni tevsi' ider. Ve bir âdem bir kimserin meclisinde hayâ ve sükûnet cihiyetle olan inkibâzını izâle ile açüp lâ-übâliyâne kumak ma'nâsına müsta'mekdir. Ve kabûl-i özr eyelemek ma'nâsına müsta'meldir." (Asum Efendi , A. g. e. , III, 32)"İnbisât: Yayıma, açılma, tevesü'küşâyîs-i kayb, nefsin hissettiği bir havadan dolayı münerih olması... .

"Eyyâm-ı inbisât iledir lezzet-i hayatı, Tûfân-ı şamda âdemî lâzım mı ömr-i Nih?"

Es'ad Paşa. (Ö. N. Bilmen, A. g. e. , 14-15)

44- "ed-Demâse, hadâse vezinde; bir kimse mülâyim-meşreb olmak ma'nâsına nadır ki mecâzdır." (Asum Efendi, A. g. e. , I, 253)

Düzenlilik (el-İntizâm = la Moderation) : Nefsin bir durumudur ki harcayağını planladığı şeylede onu, birbirile uyum sağlayacak şekilde düzenlemeye sevk eder.

Güzel biçimlilik (Husnu'l-Hey'e) : Gerçekleştirilmesi imkânsız olmayan gereğince süslenme sevgisidir. Gerçekleştirilmesi imkânsız olmak burada anlamsız övünme (Salef) yerine geçmektedir.

Kanâat (el-Kanâ'a⁴⁵) : Hîlekârlıktan uzak, geçimin güzel idâre edilmesi ve yeterinden fazlası için boyun eğmeyi bırakmaktadır.

Sâkinlik (el-Hudu⁴⁶) : güzel zevklere uzanırken nefsin sâkin olmasıdır.

Sakınganlık (el-Vera⁴⁷=Abstinence) : Riyâ ile yırtıklığın (Hetke veya Hütke) arasında bir ortadır. Bu, nefsin kemâli arzusuyla, onu faziletli davranışlarla bezemek ve gösterişten uzak olarak yönetmektir.

Güler yüzlülük (et-Talâka⁴⁸) : Yalana ve çirkinlige baş vurmaksızın edeblice şaka yapmaktadır. Bu, katılık (el-Kezâze) ve kuruluk (et-Tecâff) ile gevezelik (el-Müçâne) arasında bir ortadır. Demek

45- "el-Kunâ', rucû' vezinde; tezellül ve meskenetle dilenmek ma'nâsına nadır. Ve kismetine râzî ve hursend olmak ma'nâsına olmağla zidd olur. el-Kanâ'a, semâha vezinde ve el-Kana', fethateynle ve el-Kunâ'N, kâfîn zammiyal; "Nahnü kasemnâ" (Allah Teâlâ'nın; "Biz taksim ettik" hükmüden) matbahından ta'yîn olunan kismete râzî olmak ma'nâsına nadır. Ve Kun'ân; şol şâhîde dinür ki adl ve mevsûki olmağla re'yine yâhûd hûkmüne ya şâhâdetine kâni' ve râzî oluna." (Asum Efendi, A. g. e. , III, 394-395); "Kanâat: İktisâd, rizâ, yemeğe içmekte itâdîl, az şey ile iktifâ, Mutlak'a rizâ, kismete râzî olmak, ülfet edilen şeylerin fikdâni içinde stükûn, kifâf üzere iktisâr, vâridât ile mesârifât arasında tesviye." (Ö. N. Bilmen, A. g. e. , 104)

46- "el-Hudu, ku'ûd vezinde; hareket ve cereyân tîze olan nesne diunüp sükûn ve ârâm bulmak ma'nâsına nadır. Ses ve yel ve su makâlesinin dinmesi gibi. Ve bir mabedde ikâmet eylemek ma'nâsına istî'mâl olunur. ??Ve ölmek ma'nâsına istî'mâl olunur ki sükûn-u ebedîdir." (Asum Efendi, A. g. e. , I, 123)

47- "el-Vera', fethateynle; sakınmak ma'nâsına nadır. el?Verâ'a, kanâa vezinde ve el-Ver', zer' vezinde ve fethateynle (Vera') ve el-Verâ', kabûl ve rucû' (Vurû') vezinlerinde; günâhdan ve mehârimden ve nâ-sezâ nesnelerden sakınup perhîz eyelemek ma'nâsına nadır, ma'nâyî mazkûrdan me'hûzdur." (Asum Efendi, A. g. e. , III, 445); "Vera': Takvâ, sakınmak, günâhtan ictinâb, mehâfetullah, a'mâl-i hamîdeye mülâzemet, a'râz-i dünyâyi elde etmeye koşmayı terk etmek." (Ö. N. Bilmen, A. g. e. , 130)

48- "et-Talâka, hamâka vezinde; bir âdem güler yüzü kûşâre-rûy olmak ma'nâsına nadır. Abâset ve tırş-rûyî mukâbîlidir. Ve gündüz ve gece ne issi ve ne soğuk dlmak, ya'nî hoş ve mu'tedil olmak ma'nâsına nadır." (Asum Efendi, A. g. e. , III, 634); Talâket: Selâset, serbest söyleyiş, güler yüzünlük, fesâhat-i lisâniyye, maksadı kemâl-i vuzûh ve intizâm ile kolayca ve serî bir halde ifâde etmek kudreti." (Ö. N. Bilmen, A. g. e. , 67)

istiyorum ki: Aşırı ciddiyet ile aşırı şakacılığın (el-Hezel=le Badinage)arasıdır. Burada sözü konusu edilen ölçülü mızâha (la Plasanterie) ihtiyâç vardır. Zîrâ hissedilenin konuşulduğu ve güzel kabûl edilenin iştildeği hoşlanılan sohbet meclisleri gereklidir. Böyle bir mecliste aşırı ciddiyet yabânîlerin katı davranışları mesâbesinde olur. Aşırı şakacılık ise maskaraların davranışları mesâbesinde olur. Çünkü gevezelerin amacı ; (ona buna) mâlik olma arzusu (veya yaranmak isteği?) ya da kendilerine gülünmesidir ve alaya aldığıları kişilerin üzülmemeleridir.

Zarîflik (ez-Zarâfe⁴⁹=la Delicatesse) : Aşırı derecede (birileriyle) buluşma hevesinden ibâret olan lüzumsuzluk (el-abes) ile uzaklaşmada aşırı gitmek (demek olan) usanmak (et-teberriûm) arasında bir ortadır. Bu, insanın meclis arkadaşlarını iyi bilmesi, ünsiyet vakitlerini gözetmesi ve onlardan her birine lâyik oldukları şekilde ve gerektiği vakitte kucak açmasıdır.

Geniş yüreklik (el-Müsâ'ade) : Çetinlik (eş-Şekâse) ile sevgi gösterisi (el-Melâk) arasında bir ortadır. Bu, mecliste bulunanların kendisiyle birlikte olmaktan hoşlanmalarını sağlamak için, onlara muhâlefet etmemektir.

Hoşnûtsuzluk (et-Tesahhut⁵⁰) : Kışkanma ve koğuculuk (en-Nemmâme? Muhtemelen başkasının kötüüğünden hoşlanma anlamına gelen eş-Şemâte) ile lâyik olmayanlara ulaşan iyiliklerle, lâyik olmayanlara ulaşan kötüüklerden üzüntü duymak arasında bir ortadır.

49.-ez-Zarf, zâ'nın fethi ve râ'nın sükûnuyla; kaba dinür. Bir âdem zekî ve zîrek olmak ma'nâsına. Ve indel'ba'z, zarf ve zarâfe lisâne mahsusdur ki kelâmi, vech-i belâget ve letâfet üzre hoş âyende ve nâzik söylemekten ibârettir. Alâ kavlin, hüsн-ü vech ve hüsн-ü hey'et ve nezâket-i kuyâfetten ibârettir. Yâhûd hemân vech ile lisâne mahsusdur, yâhûd berâ'at ve melâhetle muttasif olarak zîrek ve zekiyü'l-kalb olmakdan ibârettir. Yâhûd zarf ve zarâfetle hemân civânlık ve şebâlik hevâ ve hiffetinde olan tâze mahbûb ve mahbûbeler sıfatlanunlar, pîrî pîrîn kismı ve rû'esâ ve sâdat olanlar muttasif olmazlar. ez-Zarf, emîr vezinde; vasfdır, zarâfetli âdemde dinür." (Asum, A. g. e. , III, 666); "Zarâfet: Kibârlık, incelik, latâfet, yakışıklık, zekâya mukârin, hoş-âyende kavl ve fil ile ittisâf keyfiyyeti." (Ö. N. Bilmen, A. g. e. , 68)

50.-es-Suht. sîn'in zamam ve hâ'yî mu'ceme'nin sükûnuyla; rizâ mukâbilidir ki râzi ve hoşnûd olmamakla gücenmeye dinür. Bu hâlet gazabı müstelzim olmağla kibârûn bir nesneyi begenmeyüp hoşnûd olmamak sebebiyle yukarıdan aşağı gücenüb danılmasında istî'mâl olunur, gazabın mehfûmından ehasstır. Tasahhut, tefâul vezinde; sahat ma'nâsinadır. Ve bir nesneyi begenmeyüb nâ-hoş görmek ma'nâsinadır. Ve bir âdimin verdiği atiyeyi azınsayub gâyr-i memnûn olmak ma'nâsinadır." (Asum Efendi, A. g. e. , III, 63-64)

ŞEHVETİN EKSİKLİĞİ VE AÇ GÖZLÜLÜĞÜN İÇİNDE YERALAN İFFETİN ALTINDAKİ KÖTÜLÜKLER:

Küstahlık-Mülâyimlik-Savurganlık- Eli sıkılık-Riyâ-Yırtıklık-Katılık-Gevezelik- Gereksizlik-Uzaklaşma-Çetinlik-Sevgi gösterisi-Başkasının kötüüğünden hoşlanmak-Kışkanma.

Küstâhlik (el-Vakâha⁵¹=l'Impudence) : İnsanın-her ne olursa olsun-çekinmeden ve kınanmaktan korkmadan söylemesidir.

Mülâyimlik (et-Tehannus)⁵² : Aşırı hayâdan dolayı nefiste âriz olan bir hayret (hâl)dir ki kişiyi sözden ve eylemden alıkoyar.

Savurganlık (et-Tebzîr)⁵³ : Malî, gereksiz yerde, gereksiz vakitte ve lüzümündan fazla harcamaktır.

Eli sıkılık (et-Taktîr)⁵⁴ : Gerekeni harcamaktan kaçınmaktadır. Bu, tedâvîsi olmayan bir hastalıktır. zîrâ insan, tabîatu gereği bu (hastalığa) meylede ve mal biriktirmeyi sever. Bunun da çeşitleri: Cimrilik-Şuhh ve Lü'mdür.

a-Cimri (el-Bâhil⁵⁵ = l'Avare) : O kimsedir ki düşmanlarına boyun eğmek veya ihtiyâci dolayısıyla isteme dorunda kalma endişesiyle aşırı

51- "el-Vakâha, fedâha vezinde; . bir nesne pek muhkem ve metin olmak ma'nâsinadır. Ve bir kimse edebsiz, küstâh ve bî-hayâ olmak ma'nâsına istî'mâl olunur ki katı yüzlülüktdür. "Asum Efendi, A. g. e. , I, 1003); "Vakâhet: Hayâsizlik, utanmamazlık, bâtilî hak sûretinde görüp bî-pervâ irtikâb etmek hâli." (Ö. N. Bilmen, A. g. e. , 132)

52-el-Hans, ketc vezinde; şul kimseye dinür ki zâtında vücdûdu mülâyim ve salkı sülpek olmağla yürüken kırılıb büklür ola. et-Tehannus, tafa'ul vezinde; bu dahî salkı ve mülâyim gövdeli olmağla kırılıb büklür olmak ma'nâsinadır. Ve bir nesne egilüb iki büklüm olmak ma'nâsinadır." (Asum Efendi, A. g. e. , I, 652)

53- "et-Tebzîr, tefîl vezinde; bu dahî yere tohum ekmek ma'nâsinadır Ve saçupb dağıtmak ma'nâsinadır. Ve tecrübe eylemek ma'nâsına müsta'meldir. Tecrübe olunacağına ahvâlini idrâk için taksîm eylemek münâsebetine mebnîdir Ve mâli herze ve israf vechiyle perâkende eylemek ma'nâsına müsta'meldir." (Asum Efendi, A. g. e. , II, 150); "Tebzîr: Dağıtmak, serpmek, israf yolu ile malları sarf etmek, bir şeyi sarfı lâyik olmayan mahalle sarf edivermek." (Ö. N. Bilmen, A. g. e. , 21)

54- "et-Taktîr, tefîl vezinde; bu dahî isim olarak müsta'meldir ki seddi ramak idecek kadar dirlige dinür. Ve nefaka-i iyâde tâzyîk ve taksîr eylemek ma'nâsinadır. Ve et ve buhûr makûlesinin râyihası yayılmak ma'nâsinadır." (Asum Efendi, A. g. e. , II, 616); "Taktîr: Nafakayı azaltmak infâk ve iâşe hususunda kadr-i ma'rûfa riâyet etmeyeip bilâ-zarûretin tâzyîk göstermek.

55- "el-Buhûl ve el-Buhûl, bâ'larin zamamıyla ve el-Behal, cebel vezinde ve el-Bahl necm vezinde ve el-Buhl, unk vezinde; nâ-keslige dinür ki cûd ve

derecede mal biriktirip harcamayı kısmaktır. Cimriliğin nedeni bir tür korkaklıktır.

b- Eli sıkı (es-Şahîh⁵⁶=le Ladrerie): (Öyle bir) cimridir ki; kendisinden makâm veya mevki istemek zorunda kalır diye hırsından başka birisinin durumunun iyi olmasından hoşlanmaz. Eli sıkılığın nedeni de bir tür cehâlettir.

c-Alçak (el-Le'îm⁵⁷=ce qui blame) : Değersiz bir kâr için utanılacak şeylere katlanan şahıstır. Hırsızlık yapmaya çalışan (Mutalassis?) ve deyyûs gibi. Leîmligin nedeni bir tür kötülütür.

Riyâ (er-Riyâ⁵⁸=l'Ostenklation) : Aldatma ve gösteriş kasıyla faziletli davranış sâhiblerine benzemektir.

Yırtıklık (el-Hutke)⁵⁹ : Nefsin erdemli davranışlarla bezenmesini ihmâl etmek ve bunun tersine çaba sarfetmektir.

Kerem mukâbilidir. Ve gâh olur ki behâl ile -ki fethateynledir-mübâleğaten pek bahil olan kimse sıfatlanır. el-Bahîl, emîr vezninde; cibillî nâkesedinür. " (Asum Efendi, A. g. e., III, 1167); "Buhî: Hisset, cimrilik, tamahkârlık, mahmî lâyik olan mahalle sarf etmekten insanı men eden bir röhî meleke." (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 18)

56.-es-Şuhh, şîn'in harekât-ı selâsi ve hâ'nın teşdîdiyle; masdarîr ve hırsa mukârîn buhl ma'nâsinadır ki tabîfola. Ve es-Şâhîh, emîr vezninde; hırsa mukârîn buhl ve ımsâkî muttasif nâ-kese dinür." (Asum Efendi, A. g. e., I, 908); "Şuhh: Tama', fazla cimriyîlik, hırsa mukârîn buhl, başkalarının malîndan infâk ve itâyi men edecek derecede hisset" (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 60)

57.-el-Lü'm, lâm'ın zammi ve hemzenin sükûnuyla; bir kimse alçak ve nâ-kes ve ferî-mâye olmak ma'nâsinadır. el-Le'îm. emîr veznindevaşdır; nâ-kes ve denî ve furû-mâye kimseye dinür." (Asum Efendi, A. g. e., IV, 475); "Le'îm: Öyle alçak kimse ki servet ve sâmâna mâlik olduğu halde ne kendisi yer, ne de başkalarına yedirir. Bahîl ise kendisi yediği halde başkalarına yedirmez.

Kimse leime yâr olamaz iltifât ile Seng-i siyâhe câzibe-i kehrübâ abes. Beñg" (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 108)

58.-er-Riâu, kitâl vezninde; bir kimse nâsa kendi muttasif ve mütehâllik olmadığı fil ve kirdârînin hilâfîni göstermek ma'nâsinadır ki riyâ eylemek ve gösteris eylemek ta'bîr olunur." (Asum Efendi, A. g. e., IV, 968); "Riyâ: yalandan gösteriş, iki yüzlülük, nâsin teveccûhunu celb için kendisini muttasif olmadığı bir halde göstermek, Cenâb-ı Hak'tan başkasını mülâhaza suretiyle amelde ihlâsi terk etmek." (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 54)

59.-el-Hetk, fetk vezninde; perde makûlesi nesneyi yerinden çeküp kat' (eylemek. Alâ kavlin, delik ve yırtık açılıp ardından görinecek kadar bir parçesini yırtmak ma'nâsinadirel-Hutke, gûrfe vezninde; isimdir, yırtık perdenin yırtılmış parçesine dinür ve geceden bir sâate itâk olunur, gûyâ ki yırtık parçesidir." (Asum Efendi, A. g. e., III, 1135)

Katılık (el-Kezâze⁶⁰) : Ciddiyette aşırı gitmektr.

Gevezelik (el-Mecâne)⁶¹ : Şakada aşırı gitmektr.

Gereksizlik (el-Abes⁶²=le Futilite) : Meclis sohbetlerine ve arkadaşlıklarına aşırı istek duymaktır.

Uzaklaşma (en-Necâs; et-Tehâşî oılmalı): Meclis sohbeti ve arkadaşla buluşmaktan uzaklaşmaktadır.

Çetinlik (es-Şekâse)⁶³ : Arkadaşlık şartlarında dostlara karşı çıkip katı davranışmaktadır.

Yaltaklanma (el-Malak⁶⁴-et-Telelluk) : Arkadaşları tarafından küçümsenmekten doğacak utanılacak durumdan habersizce, onlara sevgi gösterisinde bulunmaktır.

Kıskanma (el-Hased⁶⁵) : Kıskanan kişinin tanındıklarından hakkenden kişiye ulaşan iyiliklerden üzüntü duymasıdır.

60. "el-Kezâze, zâ'yı mu'ceme ile. kerâme vezninde ve el-Kuzûze, kâf'ın; bir nesne kurumakla çekilüb büzülmek ve burtuşmak ma'nâsinadır, tarâveti çekilmiş et ve deri gibi." (Asum Efendi, A. g. e., II, 843)

61.-el-Mucûn, cîm'le, kuûd vezninde; bir nesne pek ve sulb ve gâlîz olmak ma'nâsinadır. Ve mecâne, emâne vezninde ve mucn, mîm'in zammiyla; bir kimse killet-i hayâdân nâşî kavl ve filînde bî-bâk ve lâ-übâlî olmak ma'nâsinadır. Gûyâ ki pek yüzlü olmağa aslâ utanup kayırmaz olur." (Asum Efendi, A. g. e., IV, 758)

62.-el-Abes, fethateynle; lü'b ve lehv eylemek ma'nâsinadır ki bî-fâide amelen ibârettir. Şârib dir ki: asl-ı abes; halt ma'nâsına mevzû'dur, ba'dehu ümûr ve a'mâle lü'b ve lehv karışdırırmak ma'nâsında istî'mâl olundu. Ve isim olarak olunur ki; zîmmâda celb-i nef yâhûd def-i zarar makûlesi fâide olmayan amele itâk olunur." (Asum Efendi, A. g. e., I, 668); "Abes: Mâ-la-ya'nî, beyhûde şey, saçma, boş şey, fâidesi gâyâ-i ma'lûm veya sahî bir gîraz ve gâyeye gâyâ-i müstenid şey." (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 69)

63.-es-Şekâse, kerâme vezninde; çetin huylu olmak ma'nâsinadır" (Asum Efendi, A. g. e., II, 942)

64.-el-Malak, fethateynle; lutf ve mahabbet ma'nâsinadır. Ve zamînde olmayan nesneyi lisâniyle itâ eylemek ma'nâsinadır? Temelluk, tefâul vezninde; bir âdemle telattufla arz ve izhâr- mahabbet eylemek ma'nâsinadır ki yaltaklanmak ta'bîr olunur." (Asum Efendi, A. g. e., III, 1013); "Temalluk: Tebasus, mûdâhene, yaltaklanmak, bir kimse hakkında zellâlîne evzââa mukârîn sözlerle cemîle göstermek." (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 28-29)

65.-el-Hasedu, fehateynle ve el-Husûd, kuûd vezninde ve el-Hesâde sehâbe vezninde; bir fâzîl ve müten'im âdemîn ni'meti ve fazileti kendüsüne mütehâvvil olmasını, yâhûd âdan zâil ve meslûb olmasını temennî eylemek ma'nâsinadır. Şârib dir ki: ĞGibta ile farkı bu cinhettendir. Zîrâ gibta; bir âdemîn nâil olduğu ni'metin misli kendide dahî olmağı temennî eylemekdir, yine ol âdemde ol ni'met ber-karâr olmak üsre. Ehl-i azîmet bu nâda mahzûrâtta addiderler. Ve gîbtaya hased itâkî örf-i evvelde şâyi' idi. Hattâ

Başkasının kötüüğünden hoşlanmak (es-Şemâte⁶⁶) : Başkasının kötüüğünden hoşlanan kimseñin tanıklarından hakkemeyen kişiye ulaşan kötülükten sevinç duymasıdır.

Benim zikrettiklerimin dışında daha başka pek çok faziletler vardır ki onlar, bunların dalları veya bileşikleridir. Bunlarda da ortayı gözetmemiz ifrât veya tefftîf olan uçlardan korunmamız gerekmektedir.

Hayâ : ahlâkî erdemlerin özüdür. Zîrâ eskiler demişlerdir ki: Hayâ; övgülerin başıdır. Ve demişlerdir ki: Hayâsı olmayan çocuğun usandırılmasıyla uğraşmaya gerek yoktur, çünkü onun iyileşmesinden ümitvâr olunmaz. Zîrâ hayâ sâhibinin nefsi eğitilmemiş olsa bile o, kalabalık arasında halktan ve yalnız başına kaldığı zaman içindeki değerli cevherden-ki bu, akıldır- utanmayı huy edinmiş olduğu için kötülüklerin pek çokundan geri durur.

Tam mutluluk (es-Sâ'âdetu't-tâmme = Le Bonheur Parfait) : İnsanda rûhî erdemlerle, bu (erdemlere) göre davranışma, bedeni erdemler ve beden ile rûhun dışında kalan erdemlerin birleşmesidir. Rûhî erdemlerden yoksun olan kimse-öteki erdemler gerçekleşmiş olsa bile -aslâ mutlu olamaz. O takdîrde sihhat ve niğmete birlikte sâhip olan hayvanlar gibi olur. Şâyet rûhî erdemler mevcûd olur da bedenî erdemler ve (beden ile rûhun) dışında kalan erdemler bulunmazsa, o kişi yine de mutlu olur. Çünkü insana özgü gerçek erdemler rûhî olanlardır. Geriye kalanlar ise bu erdemin araçlarıdır. Ne var ki bu (türden) mutlu olana, mutluluğu bulanık deriz. Ayrıca ahlâkin değerlisiyle ahlâklanmış, varolanların hakâkatlarını bilen kişiye ; malında veya âilesinde veya bedenindeki bir eksiklik veya müsibetten dolayı mutsuzdur denemez. Çunkubuna (eksikliklerine) rağmen onun gidişati güzel, eylemleri iyidir, kötü değildir. Müsibetlere karşı kendisi sabırlıdır çığırktan değildir. Ahlâkî erdemlerde insanın kemâline ermiş olmasının işaretü ; ondan güzel fiillerin (les Beaux actes) sevinç duyarak, zevk alarak ve eziyyet duymaksızın sâdir olmasına.

İnsan, kendisinden çıkan güzel fiillerden ancak onun güzel ve hayırlı olduğunu düşündüğü zaman zavk alabilir. Sonra da bu fiillerin kendisinden çıktıığı ahlâkî hamîdeyi (övülmüş huyları) huy edinir ve onu yapmaya istiyâk duyar. Burhân (Akıl ve mantık yolunu) anlamaya çağına

müellif, giştayı hased ile tefsîr eylemişdir. " (Asım Efendi, A. g. e., I, 1120); "Hased: Kiskanın, çekememek, başkasının bîl-istihkâk nâil olduğu ni'metlerden müteellim, bî-huzûr olup o ni'metlerin zevâlini istemek. " (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 37)

66- "es-Şemâtu ve es-Şemâetu, şîn'lerin fethiyle; düşmanın keder ve müsibetyle hurrem ve mesrûr olmak mâ'nâsinadır. " (Asım Efendi, A. g. e., I, 583); "Şemâtet: Düşmanın sevinç gürültüsü, bir kimseye isâbet eden belyyeden dolayı düşmanlarının sürür izhâr etmesi" (Ö. N. Bilmen, A. g. e., 61)

gelmemiş çocuklara; güzel fiillerin iyiliği, kendilerine övülerek ve aksine olan fiiller yerilerek anlatılır. Bilgisiz (yığınlara) gelince; onlara da kendilerince burhân yerine geçen iknâ yollarıyla anlatılır. Söz gelimi onlara seçkinlerin sözleri ve davranışları hatırlatılır.

İnsan; güzel veya yerilen huyu, ancak ziddinden ayırmak istenen ahlâkî eylemleri -şâyet ziddi ile karıştırılıyorsa- alışkanlık hâline getirerek huy edinebilir. Bunun örneği şöyledir: Cömertlik huyu; kişi de cömertlik eylemini alışkanlık hâline getirip o (eylemi) yaparak eğitilmek sonra da eğer (cimriliği) huy edinmişse cimriliğin vazgeçirilmek suretiyle elde edilebilir. Aynı şekilde (cimrilik de alışkanlık haline getirilerek ve) cömertlikten vazgeçirilerek elde edilir. İnsan; huy edindiği yerilmiş huylardan ancak nefşini, kendine egemen olan kötülüklerden karşıt olan tarafa çekerek kuvetlice vazgeçebilir. Çünkü kötülüklerden uzaklaşıkça ortaya yaklaşırlar. Tipki düzeltilmek istenen eğri odun gibi. O da iki tarafın ortası olan düzgün hale gelinceye kadar eğriliğin aksi olan istikâmeye doğru büklür. Söz gelimi Oklides (Euclides) öfke gücünü yenip kendini yumuşak huyluluğu (hilm) alıştırmak istediğiinde; topluluklar arasında kendisine küfür ve hakaret eden beyinsizlere karşı tahammül göstermeyi alışkanlık haline getirerek zaman zaman da onlardan bizzât bunu isteyerek nefşini eğitip kontrol etmiş ve böylece yunanlıkların yumuşak huyluluğu (hilm) örnek verdikleri kişilerden olmuştur.

Demostoyos (?) da kişin denize açılarak tedricen kendisini yiğitlige alıştırmıştır.

Bûsâgors'un arkadaşları (Pythagorasçılar) ise güzel ve yağlı yiyecekler hazırlarlar ve onları yemekten kaçınırlardı da yanlarındaki kölelerine yedirirlerdi. Kendileri de küde pişmiş arpa ekmeği yerlerdi.

Brahmanlar ki - bunlar Hind âbîdleridir - gece boyu tek bir ayak üzere -diğerileyi hiç değiştirmeksizin- durarak kendilerini tedricen zühde alıştırırlardı.

Ekratos da (Krytos) içindeki mal sevgisini söküp atmak için mâlik olduğu her şeyi satmış ve bedelini fakârlere dağıtmıştı.

Ahlâkin İslâhi ve tedâvîsinde bir başka yol daha vardır ki bu da müsikî metodlarını kullanmaktadır. Zîrâ öyle nağmeler, güfteler, flütler, borular ve ritmler var ki rûhu yiğitlige sevkeder, öyleleri de var ki korkaklığa götürür. Öyleleri var ki cömertlige, öyleleri de var ki cimriliğe teşvîk eder. Böylece övülen ve yerilen her eyleme çağınp teşvîk eden bir usûl (makâm) vardır. Bu husûs, savaşlarda kullanılan sesli âletlerde gözlenmektedir. Şu halde mahâretli müsikî-şinâstân yardım istenirse büyük fayda sağlar.

Erdemlerin esâsi ve kökü; Azîz ve Celîl olan Allah'ın ululuğunu uzun uzadiya düşünerek O'na dönmektir. Çünkü kim O'nu düşünürse; O, yüce inayetini (onun) üzerine seriverir.. Sonra, O'nun elçiliğini bize tebliğ etmiş ve dînini göstermiş olan peygamberlerine saygı

duymamızdır. Sonra da, onların getirmiş oldukları oruç, namaz ve sâir iyi davranışlar gibi şerîta ilişkin eylemlere sarılmaktır. Çünkü bunlar, yüceliklerin Rabbâna yaklaştıran ve O'nun katunda makâm elde ettiren davranışlardır ki bu, mutluluğun zirvesidir.

Bu konudaki zayıflık; geçici (bu dünya) ve kalıcı (âhiret) âlemde mutluluğu önleyen, mutsuzluğu çeken şeydir

S O N

BİBLİYOGRAFYA

- Aluyâsîn Ca'fer, Feylesûfun Alim, Beyrût-1984
Aristoteles; el-Ahlâk (Arapça Terc. İshâk ibn Huneyn (neşr., Abdurrahmân Bedevî) Kuveyt -1979; Modern tercüme, İlmü'l-Ahlâk ila Nikhomakhs, arapça çev., Ahmed Lutî es-Seyyid, I-II, Kâhire-1924
Aristoteles, Nikomakhos'a Etik (Türkçe çev., İonna Kuçuradi ve ark.), Ankara-1988
Aristote, Ethique de Nicomache (traduction, preface et notes, par Jean Voilquin, Paris-1965
Aristoteles, İhtisâru'l-Ahlâk (Neşr., Abdurrahmân Bedevî), Kuveyt-1979
Arkoun Mohammed, l'Humanisme Arabe au IVe / Xe Siecle, Miskawayh Philosophe et Historien, Paris-1982
Asım Efendi, Kâmûs-u Okyânûs Tercümesi, I-IV, İbtanbul-1305
Bilmen Ömer Nasûhî, Dînî ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi, İstanbul-1967
Çağrıci Mustafa, İslâm Düşüncesinde Ahlâk, İstanbul-1989
Fârâbî, et-Tenbîhu alâ Sebîli's-Sâ'âde (Neşr., Sahbân Khalifat), Ammân-1989
Fârâbî, Fusûlû'l-Medenî (Neşr., D. M. Dunlop) Cambridge-1961
Galenos, Kitabu'l-Ahlâk (Neşr., Paul Kraus, Bulletin of the Faculty of Arts at the University of Egypt, V, 1) Kâhire-1939
Ğazzâlî Ebû Hâmid, Mîzânu'l-Amel, Beyrût-1979
Ğazzâlî Ebû Hâmid, İhyâ' Ulûmi'd-Dîn, I-IV, (Tipki basım), İstanbul-1985
Ğazzâlî, Ebû Hâmid, Ma'âricu'l-Kuds, Beyrût-1981
G. c. Anawâî, Muellefâtü İbn Sînâ, Kâhire-1950
İbn Ebî Useybia, Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ (Neşr., Nizâr Rûzâ), Beyrût-Tarihsiz
İbn Sînâ; , el-Ahlâk (Tis'u Riseâil içinde) Kâhire-1908
İbn Sînâ, Risâle fil-Ahd (Tis'u Resâil içinde) Kâhire-1908
İbnu'l-Kiftî, İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukmâ, Kâhire-Tarihsiz
İbn Miskeveyh, Tehzîbu'l-Ahlâk, Beyrût-1985 (Fransızca çev., Traité d'Ethique, Mohammed Arkoun, Damas, 1969; Türkçe çev., Ahlakin Olgunlaştırılması,, A. Şener ve ark., Ankara-1983)
İbn Miskeveyh, el-Fevz'l-Asgar (Neşr., Sâlih Azimed, Fransızca çev., Roger Arnaldez) Tunus-1987
İbn Miskeveyh, elHikmetu'l-Hâlide (Câvidân Hired, Neşr., Abdurrahmân Bedevî) Beyrût-1983
Kaya Mahmut, İslâm; Kaynakları İşığında Aristoteles ve Felsefesi, İstanbul-1983

nalızâde Ali Efendi, Ahlak-ı Alâî, Kâhire-1248
Kindî, Risâle fi Hudûdîl-Eşyâî ve Rusûmiha (Resâili'l-Kindî el-
Felsefiyye (163-179) içinde (HNeşr. M. Abdiulhâdî Ebu
Rîde) Kâhire-1950

İtluer İlhan, İslâm Felsefesi Tarihinde Ahlâk İlminin Teşekkülü
(Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul-1989

İcid Fahrî, el-Fikru'l-Ahlâkîyyu'l-Arabi, Beyrût-1978

Bedevî Yahyâ, Fihrist-i Musannafat-ı İbn Sînâ, Tahrân-1954

İbârek Zekî, el-Ahlak Înde'l-Ğazzâlî, Kâhire-1971

İsâ Muhammed Yûsuf, Felsefetu'l-Ahlâki fi'l-İslâm, Kâhire-1963

-Nakîb Abdurrahmân, Felsefetu't-Terbiye Înde İbn Sînâ, Kâhire, 1984

İsîruddîn Tûsî, Ahlâk-ı Nâsîrî (Farsça metin) Lucknow-1898

Efîsî Saîd, Zendegi-vü Kâr-u Endîşe-vu Rûzîgâr-ı Pûr Sînâ, Tahrân-
1333
colaus, el-Medhalu ila İlmî'l-Ahlâk (Aristoteles ahlâkına giriş, arapça
çev. (?) neşreden ; Abdurrahmân Bedevî) Kuveyt -1979

Şîb el-İsfahânî, ez-Zerf'a ila Mekârimi's-Şerî'a (Neşr., Ebû Yezîd el-
Ucemî) Kâhire-1985

Şîb el-İsfahânî, Tafsîlu'n-Nes'eteyn ve Tahsîlu's-Sâ'âdeteyn (Neşr.,
Es'ad es-Sahmerânî), Beyrût-1988

ne la Senne, Traite de Morale Generale, Paris-1967

Cistânî, Muntahab Sîvânu'l-Hikme (Neşr. D. M. Dunlop) Newyork-
1977.

Mseddin, Abdulemîr, el-Mezhebu't-Terbevî inde İbn Sînâ, Beyrût-
1988.

Zeren Ziver, Seyyid Azîz Mahmûd Hüdâyî, I-II, İstanbul-1984

Tikrîf Nâcî, el-Felsefetu'l-Ahlâkîyyetu'l-Eflâtûniyye Înde Mufekkirî'l-
İslâm, Beyrût-1982

William E. Gohlman, The Life of İbn Sina, Albany-Newyork-1974

İhyâ ibn Adî, Tehzîbu'l-Ahlâk (Neşr., Câd Hâtîm) Beyrût-1986

İmaz H. Kamil, Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarîkatı, İstanbul-
1982

